

**Грецьке село в горнилі "більшовицької перековки"
(20-ті рр. ХХ ст.)**

Під час дослідження історії коренізації у вітчизняній науці сформувалися два протилежні концептуальні підходи. Перший викристалізувався в першому пострадянському десятилітті й значною мірою наслідував концепції доби "перебудови". Науковці значною мірою "не помічали" суперечностей, що приховувала в собі коренізація та її руйнівного впливу на низку складових традиційної народної культури. Інша концептуальна схема, вочевидь базована на ідейних засадах закордонної та еміграційної історичної думки, навпаки, фокусувалася на суто негативних наслідках радянської доби в історії етнічних громад. Між тим очевидно, що попри всі ідеологічні дискусії традиційне культурне середовище не має майбутнього. В найбільш розвинених країнах вже давно сформувалися нові форми етнокультурного відтворення, а осередки традиційного культурного середовища зберігаються лише як певні законсервовані етнокультурні анклав. Глобалізація поставила нові виклики перед етносами, й останні вимушені виробляти нові моделі етнічного відтворення у сучасному взаємозалежному світі.

Від того проблематика етнічного співжиття та взаємодії впродовж політики коренізації не стає менш важливою. Яким чином змінилася якість та наповнення народного життя під впливом більшовицької національної політики, ще треба з'ясувати. Зрозуміло, однак, що з'ясувати це, спираючись лише на урядові звіти та статистичні показники неможливо. Треба звернутися до проблеми наповнення народного життя як такого, позбавленого офіціозу та удаваного героїзму, життя-існування, життя-виживання, що складалося з щоденної виснажливої праці та епізодичних свят.

Домінування принципу партійності привело до глибинних деформацій радянської та сучасної вітчизняної історіографії. Історики на тривалий час втратили цікавість до історії народу як такої, життєписи видатних особистостей "з народу", що прийшли на зміну дорадянській світській історіографії, мали так само мало спільного з історією народного життя, як і дореволюційні описи діянь царів та їхніх приближених. Історія радянського будівництва впродовж 20–30-х рр. вимальовувалася як історія запеклої класової боротьби, у післявоєнний період — як історія величних перемог соціалістичного ладу. Колективізація, індустріалізація, запровадження загальної початкової освіти тощо зображувалися як епохальні звершення монолітного радянського народу, сегменти загальної

соціально-класової історії. В контексті макроісторичних сюжетів радянської історіографії, окрім зауважень про зростання життєвого рівня селянства, робітництва та інтелігенції, вирішення низки нагальних проблем відсталих у соціально-економічному розвитку народів, неможливо було відшукати відповіді на запитання: з чого складалося життя людей, яким чином здійснювався виробничий процес, якою була рутинна повсякденного існування, які події буденного життя формували ментальність соціальних та етнічних груп, яким чином вони позначалися і відбивалися в приватному житті, які думки і переживання складали контекст народного життя, яким чином масова свідомість перетравлювала бурхливі події 20–30-х рр. і пояснювала трансформацію суспільно-політичної системи країни в напрямку утвердження тоталітаризму.

Виокремлені проблеми загального наукового порядку пропонується розглянути на прикладі грецької громади України. Додаткової наукової значущості дослідженню надає етнокультурна специфіка цієї спільноти. Наважимося стверджувати, що за характером етнокультурних проблем та ознак вона посідала виняткове місце серед етносів УСРР.

Завдання полягає в дослідженні сутнісних змін у повсякденному житті грецького села під впливом низки урядових заходів впродовж найбільш етнічно орієнтованого етапу внутрішньої політики більшовиків.

Селянами були 95% українських греків¹. Відносини між маріупольським грецьким селянством та більшовицьким урядом вочевидь проєцирували відповідні системні відносини на республіканському і союзному рівні. Завдання упослідження енергії селянства (на погляд більшовиків — суцільно відсталі верстви дрібних товаровиробників) було питанням номер один стосовно визначення перспектив радянської влади і мети соціалістичного будівництва. 20-ті рр. були часом, коли влада висувала й випробовувала різні соціально-політичні тактики, жаданою метою яких була докорінна зміна свідомості, побуту людей, перетворення ізольованих, замкнених спільнот (зокрема, етнічних) на монолітний клас свідомих будівничих соціалізму.

До початку суцільної колективізації, яка розставила нові акценти у національній політиці в УСРР, повсякденне життя українських греків розвивалося в контексті політики коренізації. Період цей формально починався в 1925 р. зі створенням (виокремленням) грецької секції у складі ЦКНМ. Отож, наше завдання полягає у визначенні найвпливовіших факторів видозмінення повсякденності грецького села, окреслення в ньому ваги політичного та господарського, визначення співвідношення тенденцій маргіналізації, інтернаціоналізації та природного консерватизму в етнозберігаючій поведінці етносу впродовж періоду потужного державного впливу на засадничі основи існування останнього.

Названа проблематика досліджується вперше, отож, варто окреслити її джерельну базу.

Високий рівень інформативності притаманний архівному фонду ЦКНМ при ВУЦВК (ЦДАВО України, ф.413.), НКВС УСРР (ф.5.), Наркомосу УСРР (ф.166), а також національних секцій при ЦК КП(б)У (ЦДАГО України, ф.1, оп.20).

З повною відповідальністю можна стверджувати, що існування в структурі ЦКНМ спеціальної штатної посади відіграло непересічну роль у визначенні історичної долі грецької громади. Завдяки зацікавленій праці С. Ялі у фонді ЦКНМ зібраний величезний змістовний матеріал про українських греків. Фонд ЦКНМ 1925–1930 рр. (впродовж яких С. Ялі був співробітником Комісії) не має аналогів щодо кількості та інформаційної вартісності документів, які характеризують становище грецького села на етапі коренізації.

Цікавим джерелом, що характеризує грецьку громаду у переддень масованого державного наступу, є звіти про обстеження грецького населення Маріупольської та Сталінської округ урядовою комісією 1925 р. Обстеження, що тривало у серпні — вересні 1925 р., зафіксувало висхідну точку, за якою державний вплив на громаду набув не випадкового, осмисленого характеру.

Поступова еволюція поглядів, суспільного та індивідуального побуту, мовленевої практики, громадського дозвілля тощо відбилася, зокрема, в майже щорічних звітах про обстеження грецьких сільрад і національних районів, національних культосвітніх закладів. Матеріали ці в цілому адекватно відображають специфіку часу, оскільки були призначені для службового користування. Вони є важливим джерелом для дослідження "механіки" державної етнополітики і, що важливо, відбивають її в динаміці сутнісних змін та кон'юнктури внутрішньополітичної боротьби.

Окремі аспекти повсякденності грецького села в контексті дослідження традиційної культури набули відображення в фонді Кабінету нацменшин при Етнографічній комісії та Етнографічної комісії АІМФЕ ім. М. Рильського. На жаль, започатковані на межі 20–30-х рр. Етнографічною Комісією (вірніше, створеним при ній Кабінетом радянського села) та Маріупольським музеєм краєзнавства монографічні дослідження сс. Сартана та Мангуш, не отримали очікуваного розвитку. Однак певні підготовчі матеріали відклалися у фондах названих установ і мають безперечну наукову значущість.

Яскравим талановитим віддзеркаленням поліфонії міжетнічних взаємин і впливів є практично не відома широкому колу науковців етнографічна розвідка П. Піневича² з етнографії Маріупольщини. Видана більше 70-ти років після свого написання в часописі "Записки історико-

філологічного товариства Андрія Білецького", вона додала нових, раніше відсутніх, фарб до елліністичних студій в Україні та збагатила загальнодоступне фактографічне поле.

Високий рівень інформативності притаманний також радянській пресі 20-х рр., зокрема, регіональним газетам "Наша правда" та "Приазовский пролетарий" (м. Маріуполь). В рубриках "Наші нацменьшості", "Удовлетворение нужд нацменьшинств", "Села Маріупільщини за 10 років Жовтня" тощо певним чином відображалися суспільне й культурне життя маріупольських греків у контексті життя регіону.

Вперше до наукового обігу вводиться недавня знахідка одного з провідних вітчизняних елліністів Євгена Чернухіна. Спогади Івана Стріонова, уродженця с. Комар Донецької області, потрапили до нього у 2001 р. під час перебування у Керчі, де здавна мешкає досить численна, як для сучасного Криму, грецька громада. Голова міського грецького культурно-просвітницького товариства Борис Ілліч Бабіч познайомив Є. Чернухіна з молодю дівчиною — Валерією, яка виявилася нащадком "маріупольських" греків і запропонувала до розгляду дещо з сімейного архіву. На жаль, йдеться не про пряме наслідування родинних документів, і через те інформація про автора першоджерела досить обмежена. Утім найважливіше в цій історії те, що зрештою до розгляду науковців були передані сім старих загальних зошитів, пронумерованих та ущерть заповнених текстом, написаним кульковою ручкою, твердою рукою і досить крупним розбірливим почерком. Твір, написаний російською мовою, під авторською назвою "О некоторых событиях XX века" настільки зацікавив уже перших його читачів, що постало питання про його оприлюднення. Джерелознавчий аналіз тексту, синхронізація та змістовний аналіз його структурних частин переконують, що він включає спогади І. Стріонова і є оригінальним авторським твором людини з незавершеною вищою освітою — такою, яку давали радянські виші початку 1930-х рр. Особливості побудови тексту наводять на думку, що в подальшому житті автор мав певний досвід укладання офіційних письмових документів, усталені навички читання (і використання) публіцистичної (а, можливо, й наукової) літератури. Хронологічно спогади від раннього дитинства доведені до 1944 р. Чи сам І. Стріонов не завершив спогади, чи до нас дійшли лише перші сім зошитів його фундаментальної праці, нам не відомо. Однак і в збереженому обсязі вони представляють значний науковий інтерес. Спеціалісти й ті, хто просто цікавляться історією маріупольських греків, самі зроблять висновки, ознайомившись з цією насправді непересічною знахідкою. Зі свого боку, висловимо декілька міркувань у контексті заявленої проблематики.

Спогади І. Стріонова є непересічним явищем радянської епістолярної спадщини. Непересічними їх зробила, власне, постать автора. І. Стріонов не був обличчям радянської епохи, не він створював її міфи та правила її відтворення, не він регламентував діяльність державної машини і політичної системи. Але саме він був плоть від плоті простого радянського народу, розмитий, деперсоніфікований образ якого нашої вітчизняній науці ще треба наповнити реальним історичним змістом. Спогади цієї часточки люду України типові і упізнавані всіма тими, хто чув уривки згадок своїх дідусів і бабусь про молоді роки. Від них І. Стріонов відрізняється перш за все тим, що наважився і спромігся записати для нащадків власні спостереження та враження від епохи, перевісником якої він був. Для пересічної людини це було якщо не подвигом, то актом певної мужності та відповідальності перед нащадками.

Проста людина в радянській країні не відчувала себе героєм, вартим мемуарної літератури. Її життя було досить далеким від того, аби взяти ручку й занотувати свій простий невибагливий життєвий досвід, в якому багато чого не прийнято було згадувати на людях. І суспільство і країна функціонували в системі координат, пристосованих під визначних партійно-радянських діячів — героїв нової комуністичної ери, в якій проста людина, хоч і виголошувалася цінністю номер один, була нікому не цікавою. Саме внаслідок цього ми мало знаємо про життя простої людини, її прагнення, межі її свідомості, власне, про те, якою була її "простота" і яким чином це позначилося на історії країни. Спогади І. Стріонова не конкуруватимуть за інформативністю зі спогадами Н. Махна чи М. Хрущова. Водночас вони як небо від землі відрізняються від так званих спогадів П. Ангеліної, в яких від власне героїні залишилося лише прізвище. Спогади І. Стріонова — це погляд з самої гущини простих будівничих соціалізму на країну, в якій вони жили і працювали, на її страшні й принадливі особливості, на високі й трагічні сторінки її історії, на її уряд й на самих себе. Це, власне, народний погляд на історію, який донедавна не мав достойної уваги наукової громадськості й тільки зараз починає доволі активно презентуватися завдяки можливостям всесвітнього інформаційного середовища.

Окремі аспекти етнічної ментальності та сфери мовного життя дозволяють дослідити праці К. Костан та Д. Бгадиці. Побутові п'єси Д. Бгадиці — одного з засновників ромейської літератури — відбили перехідний стан грецького суспільства, складну еволюцію поглядів громади і любовних взаємин, сімейного життя у переддень першої світової війни. Літературний і психологічний аналіз його творів, здійснений першою грекинею-вченим К. Костан, дозволяє прослідкувати

напрямки подальшої стрімкої еволюції цієї сфери життя грецької громади і виокремити в ній місце радянської складової.

В цілому відзначаючи вагомість і багатогранність наявної джерельної бази, слід відзначити присутність у ній суттєвих тематичних диспропорцій. На формування архівних зібрань радянської доби суттєво впливали політичні мотиви, цензурні міркування, першочергова увага до збирання документів суспільно-політичної значущості. В них повсякденне життя етнічних громад віддзеркалене побіжно у контексті проблем і завдань соціалістичного будівництва. Вагомі колекції краєзнавчих архівів (зокрема, Донецького та Маріупольського) представляють об'єкти матеріальної культури греків Приазов'я, однак їхнє залучення до історичного обігу вимагає розробки нових дослідницьких методик, спроможних органічно вплести історико-етнографічні джерела в історичну працю. Відповідних методичних коректив вимагає й дослідження динаміки мовленевої практики грецької громади та її ментальності, оскільки це передбачає певне нашарування історичних, психологічних і мовознавчих студій. Тим більш цікавим вважається вирішення поставленого дослідницького завдання.

Складність дослідження окресленої проблематики суттєво вплинула на розвиток і тематичне збагачення історіографії з дотичної проблематики. Вітчизняна історіографія є доволі фрагментарною і суперечливою.

Першим дослідником величезних змін, викликаних у житті грецького селянства революцією та радянізацією, став С. Ялі. Він неодноразово підкреслював важливість вивчення і відображення змін у житті грецького народу. Так, у статті "Краєзнавство та національні меншості на Україні" він наголошував, що краєзнавці "вивчають етнічні меншини" не задля "чистого наукового інтересу", а щоб допомогти їм ліквідувати їхню економічну відсталість, полегшити можливість "безболісного переходу до соціалізму"³. Про те, які запити ставила влада до краєзнавців і якої "історичної правди" вона від них очікувала, говорить коротенька замітка "Живі діяграми. На виставці національних меншин УСРР", вміщена 30 листопада 1928 р. у "Комуністі": "... Оці самі греки, вигнані Катериною з Криму, тепер за Радянської влади будують на Маріупольщині нове життя. Чудово показано тут на виставці... старе грецьке село, а поруч з ним — нове. В старому ще "панаїри" — церковні свята в якому-небудь селі, куди з'їжджаються селяни з інших сел. І де куркуль улаштує "громадський" обід. В новому — церкву перебудовують на народний будинок, улаштовують фізкультурні ігри, слухають радіо.

Цілі грецькі села, які за царату вимирали од туберкульозу, нині, як це свідчить безліч діяграм, густо вкриваються лікарнями, медпунктами"⁴.

Цілком очевидно, що радянська влада вже в 1927–1928 рр. виношувала ідею "великого ривка". Роком пізніше вона поставила суспільство, греків, зокрема, перед фактом надшвидкої модернізації, відмови від віками вкоріненого алгоритму життя впродовж року (рівно стільки відводилося на завершення суцільної колективізації в Степу). Не важливо, що згодом цей строк віддалявся й віддалявся, оскільки село виявилось незрушимим в "ідіотизмі сільського життя". Важливо те, що влада обрала стратегію ігнорування реального становища справ у селі, національному, зокрема, притушовування його дрібнобуржуазної сутності та етнічної специфіки. Калька "вмираюче дорадянське село — квітучі радянські села" з успіхом насаджувалася в радянській історіографії і врешті невпізнанно змінила історичну правду. Не збігання інтересів більшовицької держави та науковців, які віддавали перевагу саме "чисто науковим інтересам", негативно позначалося на розвиткові історичних студій.

У 2–3 числі ж. "Красзнавство" за 1928 р. у рубриці "Життя краєзнавчих організацій" була опублікована стаття С. Ялі, в якій він наголошував: "... Цілком не досить цікавитися тільки старовиною та явищами з релігійного життя (панаїри тощо), а конче треба фіксувати ще й нове життя, що будується в грецьких селах на ґрунті радянських умов. Наприклад, фотографувати й фіксувати в записках засідання сільрад, жіночих зборів, участь селянства у жовтневих та інших революційних святах, життя колхозів (так у тексті — Л. Я.), комнезамів, розвиток громадських шлюбів, нищення релігійних забобонів, зміну ритуалів і т. ін."⁵

На жаль, цей безумовно слухний заклик не було кому підтримати. Видана 1931 р. з величезними труднощами монографія С. Ялі "Греки в УСРР" була єдиною спробою закарбувати перші кроки нового суспільства.

Якщо радянська грецької спільноти знайшла кваліфіковане відображення в численних публікаціях С. Ялі, то її етнічність, основоположні складові традиційної культури, селянського світогляду, народного мовлення не отримали у довоєнний час скільки-небудь послідовного, глибокого вивчення. Відсутність державної підтримки таких досліджень, а з початку 30-х рр. і очевидний державний тиск в напрямку їхнього згортання створив величезні лакуни в історико-етнографічних та краєзнавчих дослідженнях, які нині вже неможливо заповнити.

Дотепер не вивчена фольклорна спадщина приазовських греків. В радянські часи основи її дослідження були закладені В. Шевченко. Декілька опублікованих і рукописних статей дослідниці,⁶ могли стати добрим стартом для дослідження тематики, що називається "по гарячих слідах", тоді, коли специфічні вірування та обряди, які їх відтворювали, були ще справою повсякденного вжитку. Втім, радянська держава, що вела запеклу боротьбу з "релігійним дурманом", не мала найменшого

бажання витратити час на вивчення тих явищ. Рецензія проф. А. Познанського на невидану збірку наукових праць, до якої мала входити одна зі статей В. Шевченко,⁷ віднесла подібні дослідження до "мелкотемья", внаслідок чого вони були згорнуті за непотрібністю й невідповідністю інтересам пролетарської держави.

Не отримали продовження й залишилися невідомими республіканському загальному етнографічному дослідженню грецьких вишиванок і ткацтва, а також тематично споріднені праці Н. Коваленко — завідуючої грецьким відділом Маріупольського музею краєзнавства⁸.

Певний сплеск цікавості, щоправда нетривалий у часі, до мови й культури українських греків спостерігався у повоєнні часи. Так, упродовж літа 1951 р. експедиція кафедри тюркології Ленінградського державного університету (що мав давні традиції мовознавчих студій серед балканських вихідців) вивчала фонетичні особливості мови урумів та збирала фольклорні матеріали в шести приазовських селах, проте подальшого розвитку даний дослідницький напрямок не отримав.

Цікаві спостереження за ментальністю приазовських греків містили етнолінгвістичні дослідження Т. Чернишевої й А. Білецького, що з'явилися в часи "хрущовської відлиги"⁹. Тим не менше, наважимося стверджувати, що до сьогодні ця царина духовної спадщини громади з наукового погляду залишається суцільною цілиною. Окремі позитивні зрушення є, однак вони відтворюють лише певні аспекти величезної проблематики. Одна з небагатьох праць, які акцентують увагу на відмінностях між субетнічними групами, В. Борисенко¹⁰, присвячена весільній обрядовості приазовських греків. Збірка, підготована О. Гаркавцем¹¹ могла б стати першим важливим кроком на шляху дослідження проблеми, проте відсутність відповідного перекладу робить її цікавою лише для знавців урумської мови. Тривала перерва в елліністичних студіях, що внаслідок зрозумілих історичних обставин припинила традицію та знищила елліністичні школи в Санкт-Петербурзі та Москві, спричинила системну кризу у вітчизняній елліністиці. Ознаки виходу з неї стали появлятися лише останніми роками.

Важливим кроком у напрямку дійсно наукового дослідження духовної спадщини маріупольських греків, її, так би мовити "розшифрування", стала публікація тексту рукописної збірки молитов, заклинань і замовлянь з с. В. Каракуба¹². Назване видання — яскраве свідчення того, на яку велику проблему перетворюється етнокультурне життя спільноти в умовах довготривалої етномовної ізоляції, якими складними шляхами відбувається передача духовної спадщини від покоління до покоління, до яких несподіваних і деструктивних наслідків це приводить, і яких форм набуває самовідтворення пограничних етнокультурних груп. Власне, на

сьогодні колишня духовна складова культури урумів є для народу такою ж загадкою, як і для науковців. Втрата писемної традиції, стихійна трансформація мови впродовж її "української історії", перетворили її на "клинорис", однаково складний для розуміння як греків, так і елліністів.

Запропоновані Є. Чернухіним переклад і трактування грецької та тюркської частини рукопису (записаної так званим караманським, або караманлійським письмом) значно розсувають уявлення наукового світу про еволюцію духовної культури кримських — маріупольських греків в іноетнічному оточенні. Принципово важливим, на наш погляд, є висновок про пошуки в галузі адаптації існуючих писемних систем з метою найбільш адекватної передачі власне урумської мови. Про це, зокрема, свідчить застосування кириличної букви "ш" у караманлійському письмі списку. Факт тривалої в часі (впродовж декількох поколінь) традиції використання списку досить суттєво впливає на уявлення про греків, як виключно християнську спільноту. Висловлювані раніше спостереження про переплетіння християнських та язичницьких уявлень у грецьких традиційних святах (див.: статті П. Піневича), зокрема панаїрах, отримали несподіване продовження. В матеріалах публікації наочно й опукло проступила позахристиянська складова повсякденного життя та культури, яка більшою чи меншою мірою притаманна усім сучасним народам, за винятком хіба що послідовників протестантських версій християнства.

Важливі умовиводи щодо етапів еволюції традиційної матеріальної та духовної культури греків (зокрема, традицій будівництва, одягу, національної кухні) та їхньої хронологізації містяться в працях радянських етнологів Ю. Іванової, О. Будіни, В. Наулка¹³. Певним етапом в усвідомленні й дослідженні етнічної історії маріупольських греків, їхнього особливого обличчя стала недавня праця І. Пономарьової¹⁴.

Комплексне й критичне використання названих джерел дає підстави сподіватися на вмотивоване дослідження історії повсякденності грецького села впродовж 20-х рр.

* * *

Починаючи дослідження характеру і напрямків змін, викликаних докорінною перебудовою основ життєдіяльності та відтворення суспільства у постреволюційну епоху в середовищі грецької спільноти, слід окреслити її становище та характерні ознаки на момент політики коренізації.

Греки України на той час не становили етнокультурного моноліту, а включали декілька етнокультурних субстратів:

- 1) Одеську грецьку громаду.
- 2) Грецьких емігрантів (зокрема, нечисленну групу політемігрантів).

3) Дисперсні грецькі поселення в містах республіки.

4) Маріупольську грецьку громаду, яка в свою чергу включала два великі субетноси — греко-татар (уруми) та греків-еллінів (ромеї).

Реконструювати особливості суспільного та сімейного побуту, матеріальної культури та духовного життя маріупольських греків у передрадянську добу дозволяє низка історичних джерел, зокрема, численні матеріали Маріупольської повітової земської управи.

Греко-татари, або ж уруми, становили майже половину грецької маріупольської громади. Ця субетнічна група сформувалася в умовах ізолюваності Грецької округи з вихідців з західної та центральної частини Кримського півострову. Представники групи мешкали у великих селах, закладених у роки переселення 1778–1779 рр.: Ст. Крим, Карань, Комар, Ласпа, Бешево, Улакли, Богатир, Ст. Керменчик та їхніх висілках. Мова урумів, яку переважна більшість сучасників вважала "турецько-татарським наречием" чи кримсько-татарською мовою суттєво відрізнялася від мови кримських татар.

Греки-елліни, або ж ромеї, [самоназва: "румеї, ромеї" — Л. Я.] становили майже половину маріупольських греків. Як і греко-татари, вони мешкали в Україні на азовському узбережжі з кінця XVIII ст. До кінця XIX ст. маріупольська грецька громада існувала в умовах культурної ізоляції. Якщо в м. Маріуполі та його околицях відзначалися кволі спроби навчати дітей грецької мови, то по селах писемна традиція була втрачена. На початку 20-х рр. на Маріупольщині не було жодної школи, де б грецька мова викладалася хоча б як предмет.

1926 р. на теренах України серед греків питома вага писемних грецькою мовою* становила лише 2,7% (для порівняння: серед росіян — 95,7%, євреїв — 60,6%, німців — 94,2%)¹⁵. І це на тлі значної кількості письменних російською мовою — 62,4% (серед українців — 41,4%, росіян — 55,5%, євреїв — 70%, поляків — 48,04%, німців — 62,4%)¹⁶. З усіх письменних греків у російських школах отримали освіту 98,4%. За переписом 1926 р. національну мову визнали рідною 45% греків-міських жителів і 83,3% селян. Ці дані самі по собі свідчили про значні перспективи, які мала політика коренізації в середовищі греків України. Адже при значній на той час питомій вазі освічених (російською мовою), греки, особливо селяни, зберегли відчуття своєї самотності, найпершим проявом якої була мова.

* Не слід ототожнювати з діалектами грецьких мешканців Приазов'я, йдеться про офіційну мову Греції.

Уряд України в особі ЦКНМ при ВУЦВК впритул підійшов до опрацювання "грецької проблеми" влітку 1925 р., коли найбільш болючі польське, єврейське, болгарське, німецьке питання вже знаходилися на шляху позитивного врегулювання, натомість в повний голос заявили про себе різкі земельні суперечності в багатонаціональному Приазов'ї. Земельні тягби маріупольських греків примусили уряд звернути увагу на цю специфічну етнічну групу і долучитися до з'ясування її вимог.

Відправною точкою послідовної радянської роботи у середовищі українських греків слід вважати спеціальну урядову Комісію в складі представників ВУЦВК УСРР, Наркомосу, Маріупольської та Сталінської округ. Основною метою її роботи була оцінка перспектив запровадження політики коренізації стосовно маріупольських греків, як в суспільно-економічній, так і культурній царині. Ось чому участь у Комісії С. Г. Ялі, грека за походженням, при неможливості на той час залучити до обстеження науковців, дозволила певною мірою об'єктивно відобразити становище грецької людності.

Наприкінці серпня склад Комісії нарешті затвердили¹⁷. 29 серпня вона прибула до Маріуполя, 3 вересня — виїхала до районів та сіл, які обстежила в першій половині вересня. Діяльність комісії не лише викликала гучний суспільний резонанс, а й мала велике практичне значення. Саме вона надала державним органам той фактичний матеріал, на якому вибудовувалася державна політика стосовно греків до кінця 30-х рр. Вона ж мобілізувала окружні нацменкомісії та місцевий актив, встановила постійний їхній зв'язок з ЦКНМ та Раднацменом Наркомосу¹⁸. Будучи своєрідною формою соціологічного обстеження, вона виявила настрої грецького населення й підготувала суспільну думку до запровадження політики коренізації щодо греків. Долаючи нерозуміння та спротив місцевих керівників (як це було, скажімо, в Ст. Карані), комісія підняла місця. На скликаних нею зборах селянства, зустрічах з інтелігенцією унаочнилося незадоволення грецької спільноти більшовицькою політикою. Греки сподівалися донести свої скарги до уряду. Завдяки роботі комісії стала можливою розробка програми довготривалих заходів по соціально-економічній, політичній та культурній перебудові життя греків Приазов'я. 19 січня 1926 г. доповідь комісії заслухав ВУЦВК. Він схвалив головні положення доповіді та програми С. Г. Ялі, який 15 грудня 1925 р. очолив грецьку секцію ЦКНМ.

Наслідки діяльності Комісії в Маріупольській та Сталінській округах, вдумливо опрацьовані й викладені С. Ялі, склали досить об'ємний (57 арк.) документ, який у прикметних виразах та образах епохи зафіксував етнокультурне обличчя маріупольської грецької громади¹⁹. В доповіді в загальних рисах були відображені походження та історія маріупольських

греків, участь у революційнім русі, національний рух 1917 р., демографічні відомості, економічне становище громади, соціальне розшарування в середовищі грецького селянства, особливості побуту та культури (зокрема, мовне питання, історія писемності), характер та розміри поширення побутових хвороб. Від спостережливого ока членів комісії не скрилися ті величезні зміни, що відбулися в громаді впродовж буремного ХХ ст.

Початок ХХ ст. став часом якісних змін у всіх сферах життя грецької спільноти. Прискорений розвиток капіталістичних соціально-економічних взаємин у Приазов'ї, промислове піднесення, розвиток морської торгівлі стали підосновою матеріального збагачення значного соціального прошарку грецької міської громади та селянства. Останні отримали змогу долучитися до принад сучасної промисловості та культури, масово відправляючи своїх дітей у маріупольські гімназії та вищі навчальні заклади, нерідко самі переселялися до міст, прокладаючи певні "культурні містки" між грецьким та слов'янським культурними світами.

Роки першої світової та громадянської воєн надали процесам руйнації відокремленого раніше традиційного грецького культурного світу раніше небаченого імпульсу. Масова мобілізація на фронтах, перманентні переміщення територією грецьких селищ повстанських і окупаційних формувань спричинили ерозію єдності грецької спільноти, об'єктивно наповнюючи її новими враженнями, розширюючи межі уявлень консервативних селян. 1914–1921 рр. стали часом різкого прориву грецького селянства, раніше затисненого межами власного села, у світ бурхливих суспільно-політичних подій, значущих і страхітливих водночас. Сміливо можна стверджувати, що з часів переселення до Приазов'я це був період доленосних потрясінь у ментальності та основах життєдіяльності грецької громади, що ознаменував її входження в модерну епоху.

Зміни ці відбувалися суперечливо і неконтрольовано. На початковому етапі коренізації етнічна громада існувала поза конструктивним впливом загальнодержавного культурного середовища, роки громадянської війни спричинилися зміцненню тенденцій її штучної самоізоляції. За висловом завідувача Відділу нацменшин НКВС І. Сударського всі етнічні громади УСРР були "... замкненими корпораціями зі своїми укоріненими забобонами, невіглаством, національними побутовими устоями..."²⁰ Культурне середовище імперії було знищене, але на його руїнах не було створене нічого натомість. У тих обставинах потяг громад до традиційних форм етнозбереження набув небаченої актуальності, а це в свою чергу дезінтегрувало культурне середовище України, перетворивши його на комплекс етнографічних осередків з корпоративними культурними прагненнями.

Каркас повсякденного життя громад, відповідно до їхньої релігійної приналежності, становив річний цикл традиційних і релігійних свят та

обрядів, які супроводжували життя людини від народження до смерті. Важливо, що сталий природний консерватизм громад мав вагоме економічне підґрунтя: так звані "національні земельні фонди". Саме прагнення зберегти в недоторканності земельні ресурси згуртувало етнічні громади в колі власних економічних інтересів, живлячи не лише міжетнічні конфлікти на земельному ґрунті, а й імідж та впливовість етносів у суспільстві. Власне, в селянській державі об'єм земельних ділянок, що перебував у користуванні етнічної громади, був вирішальним аргументом вибудови міжетнічних взаємин.

Основу виключного становища греків у Приазов'ї становили досить високі для регіону норми землекористування. Земські земельні подвірні переписи 1905 й 1916 рр. з'ясували, що землекористування в грецьких селищах становило 20-25 дес. на двір, тобто 3,5-4,5 дес. на душу. Вкупі зі спогадами про існування автономної Грецької округи, виняткові соціально-економічні та суспільні пільги вони сформуливали певний імідж громади у Приазов'ї, низка тогочасних джерел свідчить про зверхнє ставлення греків до інших етнічних громад регіону. Про це йдеться, зокрема у статті П. Піневича "Історико-етнографічний нарис населення Маріупольської округи": "... Греки дуже горді своїм походженням і осіб, що не належать до цієї нації, вважають нижчими за себе"²¹.

Змальована інтрига невідповідності соціально-економічного становища громади, її ментальності та основоположних засад розбудови радянської держави, ставила серйозні виклики не лише перед більшовицьким урядом, а й перед громадою. Не зайвим буде нагадати, що на початку 20-х рр. низка радикальних заходів та прорахунків радянського керівництва критично загострила взаємини влади та грецької громади. Знов затверджена в 1921 р. радянська влада розпочала руйнування засад традиційного суспільства. Соціально-економічні заходи більшовиків початку 20-х рр. (розкуркулення, експропріація поміщицьких земель, зрівняльний перерозподіл ділянок земельних товариств) та розбудова на місцях мережі радянських органів влади, були скеровані на руйнування "корпоративної етнічної єдності", загострення соціальних суперечностей усередині громади, заміну пріоритетів етнічності на пріоритети класовості та перетворення останніх на вісь процесів виробничого, культурного та повсякденного життя. Здійснення більшовицької земельної реформи можна вважати відправною точкою тих колосальних зрушень, які позначили перехід грецької маріупольської громади від традиційного суспільства до його сучасної версії. Ці зміни виразно бачили вже деякі з сучасників тих подій. П. Піневич свого часу писав: "Революція ж, ще сильніше вдарила й зруйнувала усталений побут греків, змішавши їхні інтереси з інтересами всього населення округи"²². З іншого боку,

ставлення власне громади до цих перемін було вкрай критичним і настороженим, що рік від року збільшувало дистанцію між громадою та владою, яка, починаючи з 1925 р. виразно демонструвала добру волю до врегулювання цього, почасти штучно створеного, конфлікту.

В контексті висловленого вище не зайвим буде окремо зупинитися на характеристиці специфіки соціально-економічного, суспільно-політичного та етнокультурного життя маріупольських греків у переддень радянської політики коренізації. На початок 20-х рр. громада існувала замкнено, зберігаючи традиційний спосіб життя та патріархальний побут. Цікавий етнографічний опис грецької громади залишив тогочасний співробітник Маріупольського музею краєзнавства П. М. Піневич. "Зовнішній вигляд грецького населення характеризується відповідно до приналежності до тієї чи іншої гілки [маються на увазі субетнічні групи — Л. Я.], — занотував дослідник, — звичайний тип — вище за середній зріст, стрункий з невеликою головою, вкритою чорним, переважно, кучерявим волоссям; у "татів" ніс з горбинкою, ближчий до давньогрецького типу, очі чорні, нерідко з поволокою; у так званих нащадків готів виділяється м'ясиста частина обличчя, очі й волосся нерідко бувають світлими; представники як чоловічої, так і жіночої статі на старість різко змінюють свої зовнішні риси, особливо різко змінюються на старість типи жінок. В цілому треба відзначити, що основний еллінський тип виразніше зберігся в селищах з населенням, що розмовляє грецькою мовою, в інших же селищах яскраво відчувається домішок східної крові, яка поглинає все інше"²³.

Особливості етнічної ментальності греків П. Піневич окреслив наступним чином: "До характерних рис характеру греків слід віднести: недовірливість, природжену хитрість та метикуватість [изворотливість — П. П.], вміння знайти і водночас обійти потрібну людину, велику схильність до торгівлі й консервативність у поглядах та переконаннях, хоча останнє стосується майже виключно старих людей. Майже всі греки, що навчаються у школах, схильні до математики і [мають] велику любов до філософії та серйозних відповідальних розмов..."²⁴

Зберігаючи низку специфічних етнографічних ознак, греки вже на межі ХІХ–ХХ ст. досить тісно співпрацювали з іншими етнічними громадами. Сфера матеріальної культури (перш за все техніка землеробства та інші виробничі цикли) була цариною, що найбільш інтенсивно трансформувалася вже в дорадянські часи. Рушійною силою значних змін виробничого життя маріупольських греків, техніки будівництва, харчування відіграла не лише регулююча, спрямована на уніфікацію етнокультурних особливостей, державна політика. Найзмістовніші, найміцніші мутації матеріальної культури греків відбувалися внаслідок природного процесу інтернаціоналізації виробничого життя Приазов'я на

піку його господарського піднесення наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Прикладом для активних запозичень всіх етнічних громад регіону були німецькі колоністи: етнографи відзначали поширення німецьких сільськогосподарських знарядь (зокрема, букерів, сіножаток, лемешів тощо) в грецьких, українських, болгарських господарствах. Однак, попри всю привабливість німецького типу господарювання, цілковите його наслідування іншими громадами було неможливе. На перешкоді цьому стояла не стільки відданість національним традиціям, скільки обмеженість земельних ресурсів.

Очевидніше процеси інтернаціоналізації проявлялися в повсякденному вбранні. Вже на початку ХХ ст. у повсякденному вжитку міський костюм повсюдно витіснив національне вбрання, яке зберігалось для урочистих подій. Окремі елементи традиційного одягу, зокрема, традиційні чоловічі верхня та спідня сорочки, штани, жіночі шаровари, жіночі головні убори (періфтар) у повсякденному вжитку використовували представники старшого покоління і переважно в зв'язку з традиційними обрядовими діями (приміром у стані жалоби за померлими). П. Піневич, зокрема, зауважував, що "... національне вбрання, особливо жіноче, збереглося як велика рідкість у віддалених від центру місцях й одягається виключно по великих святах, причому до своєї старовини греки ставляться з глибокою повагою й любов'ю"²⁵. Універсализація культурних процесів у Приазов'ї прискорювала затвердження в середовищі греків, найбільше з оточуючих Маріуполь селищ, інновацій та стандартів моди, чому не в останню чергу сприяла доступність мануфактури та виробів легкої промисловості в дорадянську епоху.

Певне повернення до традиційних форм одягу відзначалося на тлі революційних потрясінь 1917–1921 рр., воно було спричинене господарською кризою та натуралізацією грецьких господарств. Цей час не можна розглядати як етап повноцінного розвитку традицій народного одягу, це був навіть певний регрес, оскільки виснажене війною та злиденністю грецьке село впродовж 1917–1922 рр., постійно відчуваючи рецидиви голоду до 1925 р., існувало не межі фізичного виживання. Це повною мірою стосувалося й одягу. За свідченнями І. Стріонова, в повоєнні часи "крестьяне настолько обносились, что употребляли на белье и одежду байковые и шерстяные одеяла, простыни, покрывала, скатерти и даже шерстяные и тряпичные дорожки. Особенно были обижены дети, которые одевались в лохмотья"²⁶. В цих умовах говорити про якесь збереження і примножування народних традицій було б смішно.

Стойкішими до зовнішніх впливів залишалися традиції суспільного та сімейного життя. Патріархальний уклад життя зачиняв жінку в рамках власної родини, навіть питання заміжжя, як правило вирішувалося без її

згоди. Вхідження невістки в нову родину, як і в більшості селянських громад, супроводжувалося низкою умовностей та правил, які вибудовували становище жінки в родині як таке. Наступного дня по закінченні весільного циклу молода невістка мала встати вдосвіта раніше за всіх, витопити піч, приготувати воду для вмивання свекру та свекрові, подати рушники, полити свекру. Під час його умивання вона повинна була мовчки чекати остронь, мовчки подати рушника — її подарунок свекру. Той, у свою чергу, втершись, віддавав рушника, невістка цілувала свекру руку, в нагороду отримувала золоту монетку. Молода дружина повинна була цілувати руки всім, хто мешкав у домі, навіть малолітнім дітям. Попервах вона не могла розмовляти з батьками чоловіка. Всі перемовини здійснювалися через сестер чоловіка чи старших невісток. Розмовляти зі свекрухою невістка могла після того, як та дарувала їй золоту монетку. Те ж саме відбувалося й зі свекром: після одарювання невістки золотими монетками обряд "розв'язування язика" вважався завершеним, — тепер невістка могла назвати свекра "татом", але по-справжньому спілкування між ними припускалося декілька років потому (в старовину — не менш як за 5 років)²⁷.

До радикальних змін радянської доби грекині існували, власне, в умовах ізоляції: їхньою парафією були хатня робота, порання в присадибному господарстві, рукоділля. Переважна більшість з них була малоосвічена, "непривітна до чужих, але в своєму середовищі радушна й гостинна". Матеріали 20-х рр. зазначали, що більшість жінок дуже погано спілкувалася російською, або не розуміла її цілковито. В 1925 р. у Стельському районі, в якому, як відзначалося в доповіді державної комісії, єдиному з усіх районів Сталінщини здійснювалася відповідна робота в жіночому середовищі, було 5–6 делегаток²⁸ — виключно жінок службовців. Створений раніше осередок жіночого руху з 25 осіб розвалився, оскільки справжньої підтримки жіноцтва не мав.

Прагнення зберегти громаду як етнічне ціле обумовило консервацію не лише традиційної культури, а й генофонду маріупольських греків. До 30-х рр. міжнаціональні шлюби в їхньому середовищі були явищем рідкісним, одруження з представниками інших етнічних громад викликало осудження. Замкнення відтворення громади в досить тісному колі кровних родичів викликало небажані наслідки, серед яких сучасники, зокрема, лікарі, відзначали ознаки фізичного виродження, зниження природного імунітету (найбільшою мірою до інфекційних захворювань, кору, дифтериту, малярії, туберкульозу).

На межі століть захворюваність і смертність у середовищі греків була неприпустимо високою. Епідемія дифтериту 1879–1880 рр. дала в грецьких селах від 15 до 50% смертності, а черевний тиф забрав життя 15,76% хворих²⁹. Тривожно високі показники характеризували

захворюваність греків на сифіліс, у більшості медичних ділянок Маріупольщини (виняток становила лише 5-та: с. Ст. Керменчик) населення зверталось до лікарів переважно з третинними і спадковими (!) формами хвороби. Намагання земських лікарів призупинити поширення епідемії сифілісу в грецьких селах позитивних наслідків не давали, хоча динаміка лікування хворих була позитивною. Звіт Маріупольської повітової земської управи за 1889 р. робив невтішний висновок: "... Сифіліс тут не зменшується і залишатиметься, ймовірно, впродовж багатьох років *in status quo*"³⁰.

Втім, значно більшу небезпеку для грецької спільноти приховувало поширення туберкульозу. Земські матеріали відзначали: "... Ніде чахотка не розвинена в таких великих розмірах, як у середовищі греків... Іноді просто дивуєшся, як вона, тобто чахотка (якої, до речі, греки тепер бояться як чуми) іноді непомітно підбирається до людини"³¹. Швидкоплинні сухоти уносили життя молодих грекинь впродовж 2-3 місяців. Земські лікарі серед причин епідемічного поширення сухот в селах маріупольських греків виокремлювали раннє (з 10-12 років) паління, санітарну неписьменність, "... племінну грецьку виниженість і майже повну відсутність доброї, зміцнювальної фізичної праці серед грекинь"³².

Радянські медики високу захворюваність туберкульозом пов'язували також із традиційними особливостями грецьких селищ і житла. Села, як правило, розміщувалися по низинах балок за течією річок та їхніх каменистих схилах у безкінечному безлісому безводному степу, відкритому суховіям. Нерідко села розташовувалися також у заболочених місцинах. Згідно з пізнішими висновками радянських етнографів, вони зберігали низку специфічних ознак скотарських поселень, з притаманними їм обширними садибами з багатьма службами: загонами для худоби, конюшнею, сараєм для полови, током і були майже повністю позбавлені рослинності³³. Господарські будівлі найчастіше вибудовувалися одностроєм, який міг тягнутися на 20-30 метрів. Зображення грецької садиби в с. Стила, вміщене в статті О. Будіни, хоча й дає певне уявлення про неї, однак не є типовим: в переважній більшості великих грецьких селищ наділи розміщувалися далеко за межами села, "розкіш" жити поруч з земельним наділом могли собі дозволити лише відрубники. "Особливою красою та привабливістю грецькі селища не відрізняються, оскільки вони переважно позбавлені рослинності, і повсюди вирізняються жовтувато-бурі глиби вапняку й гранітів, з яких у багатьох селах зазвичай складаються будинки й огорожі навколо них"³⁴, — писав свого часу П. Піневич. Сади греки розводили за межами села, також переважно у балках.

Впродовж 1917–1925 рр. будівництво в грецьких селах завмерло, оскільки греки в цей час були позбавлені можливості оплачувати послуги

прийдешніх будівельних артілей. (До революції будівництво в грецьких селищах здійснювали російські ремісники.) Внаслідок цього відчутних трансформацій традицій будівництва впродовж 20-х рр. не відбулося, селянство вимушено користувалося довоєнним житловим фондом. Переважаючи частку грецьких будинків становили трьохроздільні будівлі, лише заможна частка селянства мешкала в побудованих до революції багатокімнатних будинках за формою наближених до квадрату.

Згідно з матеріалами обстеження 1925 р. 90,1% усіх житлових будівель мали спільний зі стайнею дах³⁵. Будівельним матеріалом зазвичай слугували каміння та сирцева цегла. Крівлю перекривали соломною, комишем, черепицею. І все ж, забезпеченість грецького селянства житлом та його якість значно випереджали оточуючі українські та російські села. Якщо в грецьких селах будинки облицьовані цеглою та покриті черепицею, власне, й створювали загальний образ села, то в сусідніх українських селах вони становили, скоріше, виняток³⁶. Заможність грецької родини практично безпомилково визначалася за будівельним матеріалом та розмірами житла: в часі визначальною залишалася тенденція до трансформації від однокамерних до багатокімнатних житлових споруд; маючи змогу вибирати, господар віддавав перевагу камінню перед саманом, черепиці перед соломною чи комишем.

Типово грецькою ознакою в житлі було вогнище ("кабіца"), влаштоване у сінях біля стіни житлового приміщення, що слугувало для приготування їжі. У житловій частині будинку найбільшу частку займала софа (урум.), курчат — (румейськ.) (чотирикутний поміст), де, власне, відбувалося все сімейне життя: тут, за невеликим переносним столом ("трапеза") їли, діти грали, жінки пряли, в'язали та вишивали, колисали немовлят, відпочивали всією сім'єю, лежали й помирали хворі члени родини. Цікаво, що заводського виробництва меблі, зокрема ліжка, що були в найбільш заможних родинах, святково прибрані, стояли в гостьових кімнатах і за своїм призначенням не використовувалися. Члени урядової комісії з'ясували, що з 370 ліжок, які були в розпорядженні 355 родин, за безпосереднім призначенням використовувалися лише 159, причому на них спало 210 осіб. 91% людності спав на софі.

Ще більш вражаючими були відомості стосовно використання житлових площ: 51,5% житлових кімнат за безпосереднім призначенням не використовувалися внаслідок чого нормальні санітарно-гігієнічні умови проживання мали лише 2–3% громади³⁷, і це при пересічній заможності її членів. 87,5% греків користувалися від 0,3 до 1,5 куб. саж. приміщення при гігієнічній нормі у 3 куб. саж. Отож, і дані про поширення туберкульозу в їхньому середовищі вражали: тоді, як по сусідніх українських повітах за даними 1910 р. на 10 тис. людності припадало від 7 до 22 хворих на

сухоти, в грецьких: М. Янісольському — 23,6, Сартанському — 52,6, Мангуському — 62,1, Н. Каракубському — 66,7, Ялтинському — 200³⁸. Сучасники відзначали нераціональність системи харчування в грецьких селах. З цього приводу на початку своєї державної кар'єри С. Ялі писав: "Погане харчування і знов-таки не тому, що нема чого їсти, а через причину маловідому. Навіть у найзаможніших греків під час польових робіт дуже часто їжа — один хліб, сіль, часник і перець"³⁹.

Повсякденна їжа грецького селянства складалася з прісного пшеничного хліба, хлібобулочних виробів, локшини, пісних і скоромних супів, блюд з баранячого м'яса, ковбас, свіжих, фаршированих, солених та консервованих овочів і фруктів. Дуже популярною стравою впродовж віків залишалася солодка патока ("бекмес", "бетмес", "бакмес", "бетмес"), яку приготувляли з м'якоті бахчових культур, густого яблучного та грушевого сиропу. Широко використовувалися молочні продукти: пряжене молоко, сири, кисломолочні "каймак", "арьян". З молока варили святкові каші, зокрема з родзинками. Святкова грецька кухня була досить багатю і смачною, втім переважна більшість греків у повсякденному житті харчувалася одноманітно і мало поживно. Найбільших обмежень люди зазнавали впродовж польових робіт, оскільки далекоземелля вимагало від чоловіків виїзду в поле на декілька днів і, навіть, тижнів, де вони, мешкаючи в саморобних куренях, харчувалися в сухом'ятку (жінки за звичаєм у полі не працювали).

Названі особливості грецького побуту в купі з багатолюдністю старих грецьких сіл (близько 5 тис. осіб) стали основою катастрофічного розповсюдження сухот, зокрема, туберкульозу кісток, який нівечив і спотворював людей до невпізнанності. Земські лікарі як особливо небезпечний симптом історії хвороби у Приазов'ї відзначали поширення блискавичної форми хвороби у молодих грекинь. (Вирішальні перемоги боротьби з туберкульозом серед греків відбулися вже в радянські часи і пов'язані вони були з антитуберкульозними кампаніями, озеленінням селищ, роз'яснювальною роботою медперсоналу районних поліклінік, лікарень і тубдиспансерів, врешті, пропагандою та запровадженням нових форм радянського побуту.)

Спостерігаючи розмірене сите існування грецького села в дореволюційну добу, революційно налаштована частина маріупольської громадськості (власне, як і всієї Росії) прагла до колосальної сили соціального вибуху, який на їхню думку спроможний був змести патріархальний лад і на його руїнах вибудувати нове суспільство. Ті суспільні настрої досить влучно були передані журналістом газети "Наша правда" Гр. Горховим, який в одному зі своїх дописів резюмував: "До революції 1917 р. життя ... текло одноманітно. Землі обробляли способами

дідів та прадідів. Дерев`яними сошками й боронами колупалися селяни в міцній цілині. Спрягали корів, коней. Про машинізацію господарства й не помишляли. Сіяли тоді жито, ярову пшеницю, просо, ячмінь, — культури невитривалі. Агрономів не було. Занепале початкове народне училище набивало голови дітей "священною історією ветхого та нового завіту", не думаючи навіть навчати культурному веденню сільського господарства. Тільки декілька багатіїв-куркулів заводили у себе жатки, соломорізки, локомотиви з молотарками, звали агрономів для поради. Бідняцтву ж це було не по силах. А створювати артілі й колективи бідняків заборонялося. Мучилися бідняки до 1917 р. ... Та ось прийшов великий Жовтень"⁴⁰.

На жаль, подальша історія грецької громади виявилася драматичнішою за сусальну ідеологічну замальовку автора: те, що уявлялося як автоматичний перехід від царства неправди до царства справедливості, виявилось епохою карколомних потрясінь і болючої руйнації традиційного селянського світу, який сконцентрував усі свої внутрішні ресурси на опорі політиці радянзації. Вона була тим більшою, чим менш підготованими й радикально налаштованими були ті радянські працівники, які намагалися її здійснювати. А таких було вдосталь: не рідко в місцевій пресі лунали зауваження на кшталт: "Не зважаючи на краще матеріальне становище, завдячуючи великій землезабезпеченості, греки перебувають під владою темряви, невігластва, попівського дурману й диких варварських традицій середньовіччя"⁴¹.

Пристапивши до запровадження політики коренізації в середовищі українських греків, більшовицький уряд зіткнувся з доволі серйозними проблемами, які вимагали кваліфікованого втручання держави. Найважливішими з них були неврегульованість поземельних відносин між греками та іноетнічними земельними громадами. Втім перспективною метою уряду було не лише вирішення нагальних соціально-економічних та культурних проблем громади, а збільшення соціальної бази радянської влади в її середовищі та підготовка завершального етапу соціалістичної революції в грецькому селі. Першочергові заходи радянської влади були сформульовані С. Ялі в звіті комісії: запровадження коренізації, створення національних сільрад і районів, створення національних навчальних закладів, дослідження етнічних мов і здійснення правописної реформи, створення преси національними мовами, налагодження випуску навчальної літератури, створення нацменустанов на місцях, організація боротьби з побутовими хворобами, врегулювання земельного питання в місцях розселення греків⁴². Надалі вони лише деталізувалися, не змінюючись у своїй суті.

Слід віддати належне наполегливій діяльності грецької секції ЦКНМ при ВУЦВК, впродовж 2-ї половини 20-х рр. планомірні зміни

відбувалися в усіх сферах життєдіяльності грецького суспільства. На відміну від однопорядкових процесів початку 20-х рр. вони мали й позитивні наслідки. Резолюція ЦКНМ по доповіді Комісії по обстеженню грецького населення в Маріупольській та Сталінській округах, яка рекомендувала Маріупольському та Сталінському окрвиконкомам підходити до вирішення земельного питання в місцях компактного мешкання греків "зі всією обережністю, не порушуючи загального положення"⁴³, досить скоро значно знизила напругу в регіоні, де галузь земельних відносин залишалася сферою надзвичайної конфліктності, що знаходило свій прояв у постійному зростанні кількості позовів німецьких і грецьких земгромад, викликаних землевпорядними заходами.

В грецькій громаді впродовж 20-х рр. питання перерозподілу земельних ресурсів на користь малоземельного сусіднього селянства сприймалося як грабунок, історична несправедливість. Відповідні суспільні настрої віддзеркалені в статті Тараса Низового "Наші й чужі". Епоха після переселення в згадках одного з героїв допису — "замшавілого дідка" — виглядає як суцільна ідилія: "Жили як у бога за пазухою, земля була неміряна, худоба нечитана. Обиди ніякої від царів не терпіли." Інша річ — радянська доба: "А тепер, — почне хлипати дідок, — усе загинуло — землю забрали, худобу забрали, нас позабирали ...

У кого, діду, землю забрали, в кого худобу забрали? У куркулів. Кому її дали? Незаможникам.

Та не розтлумачиш це дідові, він своє товче.

Не знаю, чи то старих дідів до Ново-Каранської сільради, Жовтневого району обрали, чи, може, й молодих та таких, що дуже вже наслухалися дідівських балачок, але тільки й там сидять та хлипають:

– Усе наше, бо цариця Катерина дарувала, а тут грабують"⁴⁴.

Важливо, що корпоративні настрої були не лише внутрішньою справою громади, а й позначалися на її взаєминах з оточуючими іноетнічними громадами, оскільки проявлялися в недобррозичливому ставленні пересічних селян, хуліганстві сільських властей, бійках на межі сільських громад тощо. Свавілья сільрадівської верхівки щодо переселенців на колишні грецькі землі виявлялося у виразах: "На нашій, дарованій землі сидять, нашим добром користуються... хай ставлять випивку — на нашій землі живуть — мусять платити... *Та за наган...*" Ставлення до поселенців відобразилося й у тім, що розподіляючи самообкладання з-поміж селянами, сільрада розсудила її "по-братські": на 350 грецьких господарств — 4 тис. крб., а на Столову Балку, яка складалася з 16 господарств — 2 тис.⁴⁵

Отож розтлумачування населенню питання: "Хто тепер "наш" і хто "чужий?" — залишалося для радянської влади питанням номер один у її

соціальної політиці. Слід зазначити, що корінного перелому в корпоративній свідомості (названій свого часу Я. Саулевичем "єдиним фронтом національних меншин") та кристалізації класової свідомості в національному селі впродовж 20-х рр. влада так і не домоглася: масові джерела засвідчують, що грецьке селянство, навіть найбідніше, впродовж 20-х рр. вело свого роду "гру" з радянськими органами. Будучи в цілому помірковано налаштованим і лояльним владі, воно не поспішало радянізуватися так, як того прагла влада, — грекині, як і раніше були зачинені рамками хатнього існування, участь в громадських організаціях та антирелігійність сільських активістів були показними. Глибинна патріархальність громади позначалася й на суспільно-політичній сфері: загалом активні, цікаві греки масово відвідували загальні селянські та громадські збори, однак це стосувалося лише чоловічої частини громади. За глибоко вкоріненою думкою громадське життя було сферою цікавості чоловіків, жінки мали опікуватися господарством та дітьми. Метикуваті греки досить швидко зрозуміли, що участь у радянсько-партійних органах обіцяє певні соціальні та економічні дивіденди, отож частка їх у партійних організаціях була досить високою. За відомостями партперепису 1927 р. у ВКП(б) на Україні перебувало 793 грека, з них 198 жінок. За питомою вагою партійців у власній етнічній громаді греки стояли на третьому місці в республіці: на одного грека-комуніста припадало 131,9 осіб грецької національності. Для порівняння: цей показник у росіян УСРР становив 58, євреїв — 77,5, поляків — 156,6, болгар — 180,5, українців — 266,3, німців — 368,5⁴⁶. Зростаюча політизація та затвердження стандартів партійного життя стали визначальною тенденцією життя грецького села. Як і повсюдно в Україні, відкриті партійні збори, громадські збори, політичні лекції та доповіді, так звані суспільно-політичні кампанії впродовж 20-х рр. стали звичною нормою життя грецького села. Втім не вони визначали сутність повсякденних турбот грецького селянина.

Докорінна зміна умов землекористування, повоєнна розруха, голод та вимушене зменшення земельних ділянок привели левову частку селянських господарств у стан глибокої довготривалої економічної кризи. Вона була тим більшою, чим більш жорсткими ставали заходи влади щодо оренди, ремісничого виробництва та торгівлі, які позбавили селянське господарство додаткових засобів накопичення капіталу та виходу з кризи. Вся перша половина 20-х рр. перетворилася для грецького селянина на період боротьби за фізичне виживання, впродовж 2-ї половини 20-х рр. він змагався з владою за право існування індивідуального господарства, як такого. 20-ті рр. стали часом пересічної натуралізації грецького господарства, занепаду традиційних ремесел, хронічної нестачі реманенту, тяглової сили. Як наслідок виробничий процес перетворився на повсякденну

рутину малопродуктивної виснажливої праці, заснованої та власній фізичній силі. Оскільки грекині традиційно в полі не працювали, міцність господарства безпосередньо залежала від кількості дорослих чоловіків у сім'ї та їхньої працездатності⁴⁷. Річний цикл польових робіт у грецькому селі не відрізнявся від загально поширеного в Україні. Характерною ознакою переважної більшості грецьких сіл було далекоземелля: для здійснення довготривалих польових робіт чоловіки надовго лишали села. Жінки ж, навпаки, практично не виходили за межі своїх обійсть, пораючись у господарстві, вони навіть улітку прикривали обличчя, не розмовляли зі сторонніми. Повсякденне існування грецького села зберігало виразні ознаки традиційності, однак її ерозія в усіх складових з кожним роком ставала все помітнішою. Величезний вплив на дезорієнтацію корпоративної свідомості справила переорієнтація соціальних стандартів. Державна політика дискредитації та політичного знищення заможного селянства поставила світогляд грецького села "догори ногами". Впродовж 20-х рр. влада зробила центральною політичною фігурою села бідняка, і саме ця квазіідея з часом неспізнанно змінила всю громаду загалом.

Цікавий відбиток пересічного становища грецького бідняцтва у повоєнні роки дають матеріали одноосібного обстеження членів КНС с. Ст. Керменчик. Для ілюстрації наведемо одну з характеристик. "Хара. 39 років, грек, скінчив народну школу, хлібороб і 6 душ дітей... В організації перебуває з 1922 р. У сільгоспкооперативі є членом. До 1917 р. мав 18 дес. землі. Тепер має 15 дес., 1 корову, 1 свиню, будинок, сарай, 1 борону, 1 косарку, 1 каток, 1 віялку. Землю обробляє шляхом супряги з іншими незаможниками. Інших доходів не має. Члени родини на заробітки не ходять. ... Минулого [1924 р. — Л. Я.] року з 15 дес. було засіяно 3 дес., отримав 91 пуд урожаю, податку причитається 35 крб., ще не сплатив. ... З куркулями майже не зустрічається, а піп не бажає на нього дивитися. Газету не виписує, але подобається йому "Біднота". Діти відвідують школу. Лікнеп він та його дружина не відвідують — обидва письменні. Він і дружина до церкви не ходять, а ікону мають, "як стара звичка поки що". Дружина у жінвідділі не перебуває. "Нема взуття, нема одягу, щоб вона коли-небудь була членом. — Звикла до господарства"⁴⁸. Таким був типовий бідняк-активіст в грецькому селі, саме він мав стати опорою радянської влади і будівничим нового радянського ладу. Обрії його свідомості не сягали далі інтересів власного господарства, вона була цілковито селянською-дрібновласницькою.

Простими зрозумілими словами погляд селян-греків на чужорідне був охарактеризований народним поетом Л. Хонагбеєм: "Він ніколи не працює, він за чепіги плуга не тримав, волів за налігач не водив, біля

гною ніколи не поравсь; він не косить і не в'яже; ані ми, ані життя наше, нічого йому не до вподоби. Він до нас не підходить..."⁴⁹ Таким, власне, було й залишалося ставлення грецького селянина до всього "не грецького", інакшого, зокрема, й до радянсько-партійних працівників іншої національності. Саме за допомогою коренізації місцевого апарату більшовики сподівалися розрушити стіну недовірливості між грецькою громадою та владою, а в перспективі — через КНС привести селянина до думки про відмову від одноосібного господарювання, втягнути його сім'ю до колгоспу, а вже в колгоспах — закласти підвалини якісно нового способу господарювання, громадських та родинних відносин.

Повсякденне життя грецького села в другій половині 20-х років видається цікавим і показовим прикладом тривалого, болючого та неоднозначного зламу багатомістового укладу життя селянства, його деформації (або трансформації) під впливом нових соціально-економічних і культурних чинників. Змін зазнали практично всі складові буття сільських громад, починаючи від способу організації громадського життя і закінчуючи сферою народної духовної культури, обрядовістю, зокрема. Загальновідомою є тогочасна офіційна думка про народні традиції не лише греків, а й інших етносів України. Здебільше вони в пресі цих років розглядаються як пережиток минулого, результат культурної відсталості селянства, його обмеженості, забобонів тощо. Політика держави була спрямована на суспільну дискредитацію вкорінених віками до народної свідомості звичаїв, знищення їхньої економічної і культурної основи, запровадження у життя соціалістичних правил суспільної організації. Робота ця здійснювалася по двох основних напрямках: 1) боротьба за запровадження нової соціалістичної обрядовості; 2) обмеження впливу релігійних установ і освячених ними моральних норм на населення. Як і в країні загалом, в грецьких селах у другій половині 20-х років така робота держави набула настійливого планомірного характеру.

Мало відомо про особливості духовного життя греків у міжвоєнний період. Ця царина народного життя з цілком зрозумілих причин була оточена певним інформаційним вакуумом. Більшовицька держава 20-х рр. спрямувала максимум зусиль для зменшення релігійного впливу в грецькому середовищі. Невибagliва механіка так званої "антирелігійної агітації й пропаганди" досить яскраво і адекватно відображена в спогадах І. Стріонова, не менш виразно окреслена в них також позиція власне селянства та тих його представників, руками яких запроваджувалася державна політика атеїзації селянства. Церква цілком слушно розглядалася районними та окружними властями, як гальмо в справі радянської організації громади. Як зазначає більшість елліністів, християнська віра була основою етнозбереження греків у Криму, вона становила стрижень

формування ментальності греків, їхньої матеріальної й духовної культури з моменту християнізації еллінського світу.

Втім, власне християнскість не вичерпувала обширів свідомості грецької громади, її уявлень про весь світ і людину в ньому, вірувань і марновірства, які створювали, власне, феномен їхньої культури на межі еллінського та слов'янського світів. Свідощтвами про марновірство та знахарство в грецькій громаді переповнена радянська преса 20-х рр. Цікаво зауважити, що й І. Стріонов, незважаючи на прагматичний склад його натури, не обійшов увагою цієї особливості свідомості рідного народу. Цікаво і лірично описане ним власне зцілення знахаркою, — однією з багатьох, які послуговували багатонаціональне населення Приазов'я у важкі часи безвладдя і впродовж всієї радянської історії.

Об'єктом засудження і висміювання в другій половині 20-х років більшою або меншою мірою стали всі народні традиції греків Приазов'я, найбільше ж, зовсім не випадково, — панаїри⁵⁰. За влучним висловом журналіста М. Ленського, "панаїр ... був міцно зв'язаний з релігією й завжди служив ланкою між окремими родинами греків, що жили в різних місцях губернії, чи навіть і області. Він був не лише релігійним, але й національним цементом, що міцно з'єднував греків у єдину сім'ю. Традиційне громадське свято складалося з декількох частин, наповнення яких могло змінюватися відповідно до історичної обстановки: власне християнської — молебня, а також складних для класифікації жертвоприношення, колективної трапези й спортивних змагань.

Низка специфічних ознак панаїру бентежила й викликала настороженість радянських органів: піднесена святковість торжества, його масовість і громадський характер викликали відверті побоювання радянсько-партійного загалу, не спроможного взяти свято під свій контроль. "На триніжках величезні "панаїрські" казани. Тхне чимсь змішаним, смашним. В одних казанах варять м'ясо, в других кашу... Метушаться люди. Одні ріжуть баранів, курок, гусей, другі — порають їх, треті розшматовують і кидають в казани... Хто ж святкує? На які кошти придбано 300 пудів м'яса, десятки курей, гусей, качок. Відкіля це такі величезні бочки з бузою, гори хліба, пирогів? А, бачте, "Панаїр" — це свято "всією громадою"... кожний має право прийти та взяти участь у святі. Відмови ні в чому нікому немає."⁵¹ Саме ефект ментального єднання громади не залишав у спокої районні та окружні власті, бо вони ж були зацікавленні в загостренні соціальних суперечностей всередині громади. Для них принципово важливим було штучно створити й зробити нездоланною прірву між "куркулем" та "незаможником", оскільки саме на цій суперечності трималася їхня влада.

Отже, цілком зрозумілою стає та різка критика, яка переслідувала панаїри протягом всієї другої половини 20-х років. Навіть згадана стаття, яка в цілому має виважений, об'єктивний характер, закінчується такими словами: "Рештки некультурності, неосвіченості грецького села спільно з темнотою ночі поступово вмирають... Вмирає під різноманітну музику нового села, що встає спільно з ранковим сонцем весняним... Вже немає багатьох звичаїв, розруйновані вщент вже тепер попівські забобони, зникло навіки те дикунство, що панувало колись під час "панаїру" ... Культура, що її Радвлада щиро насаджує скрізь по селах, врешті знищить і ці рештки — і про "панаїр" будуть лише згадувати, сміючись, молоді паростки нового життя, світлого, культурного"⁵².

А от як змалював панаїр інший кореспондент: "...Починають гуляти селяни. У цей день добре торгує лавка Держспирту. Повно також і в пивній. Складчину влаштовують, попойки. Над вечір по селу мчаться лінейки, площадки з п'яними селянами. З багатьох відчинених вікон несуться піскливі жіночі голоси... З вікон летять на вулицю і луска з риби, і розбита посуда. До рання святкують панаїр. На другий день починають похмелятися й знову п'ють. І так два дні" [мову оригіналу збережено — Л. Я.]⁵³. Зневажливі відгуки про це найпопулярніше народне свято знаходимо не лише в пресі цих років, а і в працях науковців, зокрема С. Ялі та В. Шевченко⁵⁴.

Не менш нищівну критику радянські періодичні видання, місцеві працівники та вчителі спрямували проти надзвичайно популярного веред греків свята "мишеняти", що відзначалося на 25-й день після Великодня або на Трійцю. Цікаво, що нищівна критика цих свят поєднувалася з очевидною безписемністю громадських діячів у галузі грецької специфіки. Так, зокрема в замітці "Панаїр", опублікованій у г. "Наша Правда" за підписом С., свято "мишеняти" та панаїр ототожнюються. Цілком відповідає духові часу й опис свята: "В середу раненько зайняті важливою роботою усі селянки. Роблять з тіста мишей і коржі.

Коржі, облиті бекмесом або медом, розносять потім своїм рідним і сусідам.

"Та спробуйте моїх коржів, щоб миші нам хліба не поїли", — з такими словами відносяться вони.

Цілий ранок бігають по вулиці фігури селянок з тарілками в руках. А в них коржі.

Потім збираються групами і ідуть в поля.

У кожного миші з тіста. Там вони кидають їх в траву.

Повернувшись до села, починають гуляти селяне. У цей день добре торгує лавка Держспирту. Повно також і в пивній.

Складчину влаштовують, попойки."⁵⁵

За зовнішніми, досить в'їдливими, характеристиками свята не важко помітити, що в описаних обрядових діях, які, може, цілком і не усвідомлювалися їхніми учасниками, виразно простежувалися спільні для багатьох землеробських народів магічні дії, пов'язані з культом родючості, що беруть свої початки з язичницьких дохристиянських культів.

Що стосується інших найбільших в річному циклі грецької спільноти свят — Різдва, Нового року та Великодня — то стосовно них запроваджувалися типові, розроблювані ЦК ВКП(б) та ЦК ЛКСМ, рекомендації по агітації й пропаганді серед населення, впроваджувалися акції в пресі, які носили загальний в кордонах СРСР зміст.

Дискредитуючи й намагаючись знищити усталені форми суспільного дозвілля, більшовики, уважно прислуховуючись до громадської думки та вивчаючи народні звички, впроваджували натомість нові. Суботники й недільники, як форма атеїстичного виховання, міцно увійшли в життя села та міста. Значні зусилля держава доклала для розбудови інфраструктури національного села. Типовий набір установ, які цілком слушно розглядалися владою як передумова радянзації національного села, включав сельбуд (в якому працювали гуртки самодіяльності, лікнеп, видавалася стінна газета), театр, лікарню, амбулаторію, школу, кооператив, радіо- чи кіноустановку. На кінець 20-х рр. в низці грецьких селищ (зокрема, Н. Каракуба) вони були електрифіковані⁵⁶.

З'явилися й нові форми колективного дозвілля: народні суди, політінформації, доповіді сільрадівського активу, агрономів та вчителів, комсомольські вечори, показові суди, театральні вистави національними мовами тощо — таким був арсенал сільського активу в справі комуністичного перевиховання мас. Про їхній зміст можна скласти уявлення, спираючись на відомості місцевої преси. Ось як змальований один з таких заходів у с. Ялта. — "Морозний зимовий вечір. Молодь, закінчивши домашню роботу, спішить до селянського будинку на вечір самодіяльності, який влаштовує комсомольський осередок. ... В помешканні юнсекції розпирає шум молоді. Роздається дзвінок. Юрба стихає. Голова коротко пояснив завдання вечера самодіяльності і пропонує запровадити гру в політфанти. Молодь цікавиться: Як ставиться тепер буржуазія до нас? Хто позбавляється права голосу? Що повинна робити молодь в своїм господарстві для покращення якості нашого скотарства? Потім починаються декламації частушок, віршів і співи. Особливо цікавиться молодь співом національних грецьких пісень."⁵⁷

20-ті рр. стали часом революційного перевороту в шлюбно-сімейних відносинах. Власне, греки тут не були винятком, процеси маскулінізації, емансипації потужно охопили всі постімперські простори, різко змінюючи світоглядні орієнтири консервативних етнічних громад, збільшуючи

питому вагу інших форм шлюбу, порівняно з традиційним, тим більше, що на початковому етапі свого існування радянська влада пропагувала й заохочувала вільні міжстатеві стосунки.

Масові історичні, статистичні та етнографічні джерела засвідчують, що прагнення громади до самозбереження шляхом дотримання "чистоти крові" в доколгоспний період залишалося визначальною тенденцією етнічного життя громади. Укладання шлюбів та вибір шлюбного партнера здійснювався переважно в своєму селі, щоправда в радянську добу дещо зменшилася роль батьків у формуванні подружньої пари, а дроблення господарств під впливом радянської податкової системи швидкими темпами затверджувало історично нову форму сім'ї — малу (нуклеарну).

Більшовицька агітація, пересічне погіршення умов господарювання й, відповідно, зменшення заможності грецьких сімей суттєво вплинуло на вигляд весільного дійства та зміст повсякденного сімейного життя. Як і повсюди в Україні, впродовж 20-х рр. у грецькій спільноті поступово скорочувався весільний цикл (який в традиційному шлюбі тривав принаймні тиждень), шлюбна обрядовість спрощувалася й вимушено секуляризувалася. Після запровадження Декрету ВЦВК та РНК про громадянський шлюб, дітей та введення книг актів громадянського стану (18(31) 1917 р.) тенденція до зростання частки громадських шлюбів стала універсальною, її активними пропагандистами ставали радянсько-партійні функціонери, сільські активісти, які вимушено дотримувалися нових форм взаємин відповідно до вимог партійного статуту. Впродовж 20-х рр. послідовно збільшувалася частка дітей, над якими не здійснювали таїнства хрещення і відповідних магічних обрядових дій, яких раніше суворо дотримувалися. 20-ті рр. стали відправною точкою суттєвого зростання частки міжнаціональних шлюбів у середовищі греків України. Вже згідно з відомостями Всесоюзного перепису 1926 р. частка мононаціональних пар (за національністю молодого) серед греків дорівнювала 69,1%⁵⁸. Такі суттєві зрушення відбувалися переважно за рахунок міського грецького населення (в першу чергу дисперсного) і діагностували швидке розмивання міських грецьких громад.

В цілому слід зазначити, що 20-ті рр. були часом суттєвого різноманіття варіантів шлюбно-сімейних стосунків, певним "пошуковим" періодом, на якому опробовувалися нові моделі подальшої репродуктивної поведінки суспільства. Дотичні дослідження соціологів та істориків сходяться на тому, що запровадження відповідних комуністичній формації вільних взаємин, як масове явище, не прижилося на конкретному суспільному ґрунті. В грецькій спільноті такі шлюби впродовж 20-х рр. не вважалися "справжніми" і розцінювалися як розпуста. Водночас, як свідчить низка джерел, грецька громада, як й інші,

в першій половині 20-х рр. пережила етап катастрофічного падіння моралі, й відповідні негативні соціальні явища, соціальні хвороби були в її середовищі таким само звичайним явищем, як і повсюдно в Україні.

Зрушення, здійснені більшовицьким урядом в сфері духовного життя грецьких сіл у досліджуваній період, неможливо визначити однозначно. З одного боку, вони були наслідком об'єктивних соціальних і економічних процесів, необхідним етапом утворення нової культурної спільноти (так званого "радянського народу"), позанаціональної за своїм характером. З іншого, вони спричинили своєрідну моральну порожнечу в суспільстві, роз'єднали "батьків" і "дітей", поставивши їх у різні світоглядні табори, викликали справжній сплеск аморальності, розпусти, власне, все те, що викликає насильницька зміна світоглядних орієнтирів. Відомості про хабарництво, зловживання службовим станом, пияцтво, розпусту сільрадівської верхівки типові для цього часу. Але наївним було б вважати, що процеси маргіналізації та деморалізації охоплювали лише правлячі кола суспільства: вони спричинили ерозію цілих шарів традиційної селянської свідомості, яка під впливом більшовицької агітації створювала власні (часом спотворені) норми і форми суспільної поведінки. Передувала в цьому процесі молодь та її авангард — комсомол. Ось що писала в 1928 р. г. "Наша правда" про молодь с. Старий Керменчик: "Молодь розбещена, гвалтує дівчат, в 15 років дівчата роблять аборти, шириться "кавалерство", "барішенство". Комсомольці не тільки не борються з цими явищами, але в багатьох випадках першими подають у них приклад... 2 комсомольці Базбек та Тазбаш гвалтують 13-ти річну піонерку Х. Л. (комсомольців напередодні було вилучено на дитробітників). В іншому випадку безпартійний селянин Хремлі гвалтує 17-ти річну комсомолку Т. Ч. за допомогою партійця Васіна... Загальна атмосфера в комсомолі та серед молоді — це розбещеність"⁵⁹.

На розбіжності дійсного рівня етнокультурного розвитку окремих етносів і прагнення партії до їхньої надшвидкої "радянзації" зростала основа подвійних стандартів життя, маргіналізації свідомості. Прояви її відзначалися на всіх рівнях життєдіяльності спільноти: члени національної сільради водночас були членами церковної ради (Талаківська сільрада, 1929 р.)⁶⁰, комсомолец-колгоспник не лише користувався найманною працею, а й гвалтував наймичку за відсутності дружини⁶¹, директор школи розбещував учениць школи, а його дружина-завідувач переслідувала його так званих коханок⁶² і т. і. Практично не використовувалася жіноча праця в грецьких колгоспах Приазов'я, оскільки національні традиції цього не припускали. Спроби більшовиків укорінити в повсякденному житті нові традиції і обряди (так звані,

"червоні" або комсомольські весілля, похорони, хрестини), радянські пролетарські свята впродовж 20-х рр., не мали суттєвих досягнень.

Власне, глибока віками вкорінена в селянському середовищі християнськість втримала в той час суспільство від катастрофи обвалу всіх і всяких стереотипів та моральних доміант, яка, наважимося стверджувати, мала колосальний руйнівний потенціал.

Але культурницька діяльність більшовиків мала не лише насильницький і заборонний характер. Зовнішня орієнтованість більшовицької етнокультурної доктрини на вирішення нагальних соціальних проблем забезпечила їй стійкі суспільні позиції в середовищі усіх громад. Важливим напрямком роботи більшовиків стало підвищення суспільного статусу жінки. Щоправда в грецькому селі ці зміни відбувалися вкрай повільно, в деяких випадках курйозно. Характерною проблемою суспільно-політичного життя грецького села була мізерна активність грекинь на громадських зборах, які впродовж 20-х рр. стали нормою повсякденного життя села. "Вивільнивши" жінку законодавчо, влада зіткнулася з махровим консерватизмом грецького жіноцтва. Цілком не випадково С. Ялі в своїй книзі зазначав, що "досі ще так жінки, як і чоловіки не відкинули дикунського погляду, що жінці соромно приходити на збори чоловіків... 1927 року траплялося, що на перевибори прийде 30–40 жінок, а (в день якої-небудь "куті") до церкви приходять 200 і більше..."⁶³

Жінки масово нехтували своїм виборчим правом. Звичайною практикою виборчих кампаній в грецьких селах було скликання повторних виборів через неявку жіночої частки виборців. Вихід з ситуації сільрадівський та районний актив віднайшов у заохочуванні жіноцтва до виборів через їхніх чоловіків. Світлини, вміщені в монографії С. Ялі, засвідчують, що частка жінок на загальних сільських зборах становила не більше 1/5 частини громади. Відносно невисокими були показники писемності серед жіноцтва: тоді, як письменними були майже 80% чоловіків, цей показник в середовищі жіноцтва сягав 50%. Думка про те, що жінці освіта не потрібна, досить міцно трималася в селянському середовищі, однак не помітити виразних позитивних змін було не можливо. Вони стосувалися переважно повоєнних поколінь. На фотографіях піонерських загонів (які, до речі, саме в грецьких селах Приазов'я набули широкого розповсюдження) частка дівчаток наближається до половини складу. Близько 1/3 делегатів міжрайонних грецьких культурнад, курсів секретарів також становили жінки.

Як і повсюдно в Україні, в Приазов'ї запроваджували практику делегатських зборів, що згідно з затвердженими планами, працювали щотижня. Їхня діяльність відбувалася по секціях: охорони материнства й дитинства, соціального виховання, юридичної освіти⁶⁴. Планомірно й

невідворотно зростала частка жіноцтва у виборних органах та громадських організаціях. Впродовж 20–30-х масово з'явилися не тільки жінки-трактористки, удавані члени ВУЦВК⁶⁵, а й лікарі, вчителі, вчені тощо. Наприкінці 20-х рр. дівчата з грецьких селищ дістали змогу отримувати вищу педагогічну освіту в Маріупольському педагогічному технікумі і масово користувалися з цих можливостей.

Суттєві позитивні зрушення відбувалися в сфері побуту, благоустрою та озеленіння населених пунктів. Боротьба з "невилазною грязюкою"⁶⁶, що була типовою ознакою переважної більшості сіл України, стала пріоритетним напрямком комунальної діяльності радянських органів влади. З цією метою організовувалися суспільні кампанії благоустрою, будівництва громадських лазень, насадження дерев та лісових смуг, "тижні й місячники лісу", громадські роботи по будівництву мостів та доріг, електрифікації та кінофікації села тощо. Велика частка цих робіт була здійснена завдяки самообкладанню сільських громад. Проблем ще залишалося багато, але радянська преса наприкінці 20-х рр. з задоволенням відзначала безперечні надбання в цій сфері: "... На горілку, на традиційну грецьку хмільну бузу веде наступ кіно, радіо. Будується електростанцію — незабаром у школі, по хатах запалають "лампочки Ілліча"⁶⁷.

Величезним досягненням соціальної політики 20-х рр., попри обмеженість і політизацію освітянської справи, слід вважати суттєве підвищення загальноосвітнього рівня грецької громади, наближення пересічного рівня письменності та загальної культури греків до вимог часу. Практично в усіх населених пунктах було відкрито бібліотеки, клуби, сельбуду, хати-читальні, які поряд з більшовицькою агітацією та пропагандою здійснювали роботу по санітарно-гігієнічному вихованню населення, надавали агрономічну освіту, організовували роботу самодіяльних гуртків тощо. В 1929 р. 20 бібліотек, 19 сельбудів і 4 хати-читальні вважалися переведеними на грецьку мову. В кількох селах було відкрито дитсадки. В 1928–1929 рр. їх налічувалося 6⁶⁸. У грецьких селах певного поширення, порівняно з іншими етнічними групами Приазов'я, набув піонерський рух. Практично в усіх селах діяли партійні й комсомольські осередки, організації НКС.

Один з найсильніших напрямків соціальної політики більшовиків у 20–30-х рр. становив розвиток охорони здоров'я. Перші значні кроки на цьому шляху були зроблені ще в дорадянські часи. Величезну позитивну роль у забезпеченні селянства медичною допомогою відіграли земства. Значні досягнення в галузі мали німецькі колонії, особливо менонітські, в яких даний напрямок суспільної діяльності відбувався громадським коштом. Але в цілому проблеми з медичним обслуговуванням у національному селі в постреволюційні часи були колосальними.

Туберкульоз, трахома, малярія, короста в грецьких, єврейських колоніях Південної України набули епідемічного поширення. Обстеження 1928 р. виявило 9,8% хворих на туберкульоз болгар, 6,6% греків, 5–5,5% німців, 5,5% євреїв, 6,1% росіян, 3,3–6,5 українців⁶⁹. Такий стан визначався не лише низьким загальним рівнем санітарно-гігієнічної культури населення⁷⁰ та етнічними особливостями побуту, а й відсутністю медперсоналу на селі. Спостереження маріупольських медиків засвідчували, що в післяголодні роки, поряд із зниженням захворюваності на туберкульоз, смертність від недуги не знижувалася, а, навпаки, мала тенденцію до зростання. За відомостями (неповними) окружного тубдиспансера смертність від туберкульозу в 1924 р. становила 21,6%, в 1925 р. — 17,4%, в 1926 р. — 22% від загальної маси зареєстрованих летальних випадків. Показники в грецькій громаді були дещо вищими: 22,4% в 1924 р., 23% — в 1925 р., 25% — в 1926 р. Характер та наслідки розповсюдження хвороби в громаді давав підстави для невтішних висновків медичних працівників: "Нас приголомшує дуже висока смертність серед греків, — зазначав лікар Г., — Незважаючи на те, що й серед євреїв туберкульоз суттєво розповсюджений і стосовно захворюваності вони навіть дещо вище стоять за греків, смертність серед греків все ж таки в 3 рази вища"⁷¹. Згідно з тими ж підрахунками, найвищий відсоток смертності спостерігався в середовищі домогосподарок (24% випадків) та дітей (18%). Значно менші показники щодо захворюваності хліборобів (8%), та їхнє порівняння з попередніми викликало природне занепокоєння щодо перспектив репродукції грецької спільноти.

Більшовики перетворили боротьбу з туберкульозом на широкий суспільний рух: регулярними стали освітні лекції та виставки, триденники й тижневики боротьби з туберкульозом, збиралися кошти на роботу лікарень, випускалися газети ("Сталінський Тубтрехдневник", "На боротьбу с туберкулезом!") та журнали ("Путь к здоровью"), що безкоштовно розповсюджувалися серед населення, здійснювалася роз'яснювальна робота за допомогою плакатів, пам'яток, листівок. В регіонах проводилися так звані "кружечные сборы", кошти від яких спрямовувалися на створення тубпунктів. Таким чином був, зокрема, відкритий тубпункт в с. В. Янісоль, незважаючи на те, що власне селяни здали впродовж зборів 6,64 руб. Новий тубпункт насправді був конче потрібний району, оскільки раніше для постановки діагнозу та отримання кваліфікованої допомоги селяни В.-Янісольського району вимушені були їхати до м. Сталіно, що відстояло від селищ району на 80–90 верств⁷².

В пресі була розгорнена широка роз'яснювальна кампанія, яка розтлумачувала населенню першочергові санітарно-гігієнічні правила. З 1925 р. місцева преса регулярно інформувала населення про правила

співжиття з туберкульозними хворими, зокрема, пояснювала пагубність традиції повсякденного перебування великої сім'ї (не менше 10–12 осіб) в кухні (на софі), що приводила до перехресного зараження всіх членів родини.⁷³ Це врешті сприяло покращенню загальної епідеміологічної ситуації.

Кінець 20-х без перебільшення можна вважати справжнім ривком у справі покращення медичного обслуговування грецького селянства. Звісно, проблем у цій сфері залишалося багато, однак вже в 1929 р. грецькі райони Маріупольщини мали найвищі показники в окрузі: тоді, як греки становили близько 18% його населення, на них припадало 30% амбулаторій та 26% лікарень, у грецьких селах розміщувалися 4 з 14 дитячих консультацій, 6 ясел та 6 дит-майданчиків⁷⁴. Впродовж 20-х рр. відбулися позитивні зрушення в побутовій культурі населення, що були наслідком масової санітарно-гігієнічної освіти. Підвищення загального рівня гігієнічної культури для низки етносів обумовило вихід на новий етап етнокультурного розвитку, покращило умови генетичного відтворення і фізичне здоров'я етнічних груп.

Найпотужніший вплив радянська держава в контексті коренізації справила на сферу мовленевого життя громади. Наважимось стверджувати, що 20-ті рр. стали часом закладки доленосних тенденцій в розвиткові народних мов приазовських греків, які донині етносом ще не усвідомлені. Нагадаємо, що грецька мовна проблема була однією з найскладніших в УСРР.

Впродовж ХІХ ст. урумська мова зберігала позиції мови міжетнічного спілкування у Приазов'ї, лише після ліквідації автономності Грецької округи та зростання питомої ваги іноетнічного населення вона втратила своє привілейоване становище в громаді та поступилася російській. Втім, впродовж 20-х рр. етнографи відзначали, що елліни переважно ще говорили та розуміли урумську, на відміну від греко-татар, які ромейською не розмовляли.

Неоднозначним було ставлення греків до російської мови, яка вже наприкінці ХІХ ст. міцно посіла позиції мови міжетнічного спілкування у Приазов'ї. Серед греків побутовало прислів'я: "Русефтан ти д'явулевтан" ("Обрусіли — одияволіли"). Поширення мережі земських навчальних установ зробило поширення російської мови в грецькому середовищі справою часу, найбільшою мірою вона розповсюджувалася в міському середовищі. Греки м. Маріуполя вже наприкінці ХІХ ст. володіли російською, як другою мовою.

У віддалених селах ситуація суттєво відрізнялася. Північно-західна частина колишньої Грецької округи перебувала під сильним впливом Запоріжжя: українські впливи тут виразно простежувалися в побуті, пісенній народній творчості, матеріальній культурі (зокрема, у вишивках

та ткацтві). Відзначалися вони й у мовній царині: "Говорячи "по-руськи" греки і євреї цих селищ [північно-західної частини Маріупольської округи — Л. Я.], фактично говорять українською мовою, тією мірою, як її вони змогли засвоїти при звичайних стосунках; далі всі греки у всіх селищах на гуляннях молоді, навіть на панаїрських хороводах любляють співати українські пісні, із задоволення їх слухають і віддають перевагу над усіма іншими", — занотував свого часу П. Піневич⁷⁵.

Сучасні мовознавці відзначають існування декількох діалектів урумської мови, а взагалі зауважують, що суттєві відмінності існують у мові практичного кожного великого села. Писемна традиція в грецькому середовищі загалом, урумів зокрема, в цілому була втрачена ще в Криму, проте потреби культурного зростання громади вимагали опертя на певну писемну традицію. Як засвідчують дослідження Є. Чернухіна, уруми в період пізнього середньовіччя намагалися надати власній мові статусу писемної. Так зване камаранлійське письмо було спробою передати за допомогою грецької абетки мову греко-татарського населення, проте якісного впливу на етнокультурне життя, внаслідок масової неписьменності, такі намагання справити не могли. Не здійснилися й плани ініціаторів переселення з середовища грецьких священників-просвітителів (Г. Гозадінова) стосовно еллінізації греко-татар. Обмеженість культурних сил у грецькій громаді привела до подальшого занепаду писемної традиції, якій значно прискорився після запровадження земської шкільної реформи. Однак, повної відмови від неї не відбулося. Обстеження грецького населення Приазов'я спеціальною комісією ВУЦВК виявило існування в с. Ст. Гнатівка старого, який вмів писати грецькими літерами на турецько-татарській [урумській — Л. Я.] мові⁷⁶. Намагання вивести мову на рівень писемної проявлялися також у використанні російського алфавіту для побутових записів, листування тощо. Втім, зрозуміло, що окремі спроби певних громадян, і навіть цікаві знахідки в цьому напрямкові, не спроможні були вирішити проблему як таку. Питання переведення урумської мови до мов, що мають власну писемність, вимагало широкої громадської дискусії, наукового опрацювання і довгострокових державних програм по її підтримці.

Перші висновки щодо подальшої долі урумської мови держава робила, спираючись на висновки урядової комісії по обстеженню греків Приазов'я (1925 р.). Відсутність спеціалістів з проблематики спричинила поспішність і не кваліфікованість урядових рішень. Достатньо зауважити, що члени комісії "звіряли" урумську мову з кримсько-татарською по книжці "Руководство для обучения крымско-татарскому языку" (А. Одабаш, И. С. Кая. Крымиздат, 1924 г.), особисто мовою не володіючи. Тим не менше, їх висновки ("Комісія звіряла... мову з

кримсько-татарською ... і знайшла майже повну схожість з нею, у будь-якому разі, не менше, як на 90%. Якщо і є різниця, то вона мала... Зустрічаються небагато слів — одне-два слова на 30–40 слів таких, які у нас не вживаються (це переважно нові слова в кримській мові, як, наприклад, "революція" — "інклаб", "переклад" — "терджиме" і т. і.). Порівнюючи з турецькою, можна віднайти велику схожість маріупольсько-татарської з татарсько-турецькою (меншою мірою схожість з турецько-татарською). Маріупольські греко-татари майже вільно розмовляють з турками, коли бувають у місті в їхніх бузних та крамницях"⁷⁷) стали основою для розробки державної позиції щодо вирішення мовної проблеми греко-татар України.

Як бачимо, непересічні проблеми в сфері мовленевої практики в середовищі більш як сорокатисячної урумської громади впродовж політики коренізації набули небаченої в дорадянські часи суперечливості. Наважимося стверджувати, що випереджаючий характер радянської шкільної реформи вкупі з поспішними кон'юнктурними рішеннями по коренізації урумської школи вкрай загострили проблеми етнокультурного життя громади. Радянські освітянські експерименти не спромоглися вивести його на відповідний сучасним завданням, якісно новий рівень. Не останню роль у цьому відіграла та обставина, що ставлення урумів до власної мови було досить складним і не набуло вмотивованого стану впродовж запровадження державних заходів 20–30-х рр. Спогади І. Стріонова в цьому відношенні дуже показові: червоною ниткою по них проходить і мовна проблема в урумському середовищі й інертність, власне, народу щодо її вирішення.

Виділивши в мові греко-еллінів чотири діалекти (за висловом комісії "відтіпки": сартанський, малоянисольський, анадольський та ялтинський) і маючи змогу спілкуватися з населенням рідною мовою, Комісія дійшла висновку, що "язык их [грецьких селищ — прим.авт.] один, и что различия столь ничтожны, что известны чуть ли не в каждом селе и поэтому никак не могут мешать взаимному пониманию"⁷⁸.

Висновки Комісії щодо мовленевої практики греків були доволі суперечливими, оскільки ґрунтувалися на спрощеному трактуванні проблеми асиміляції, ототожненні її з проблемою двомовності та невизначеності критеріїв асиміляції. Висновки Комісії були невтішними: вона констатувала значну русифікацію греків Приазов'я. Разом із тим вона зробила спробу визначити сферу вживання ромейської мови і ставлення різних верств населення як до ідеї еллінізації, так і до народної культури загалом. У звіті зазначалося: "...Русским языком владеет главным образом греческая интеллигенция и верхи зажиточной части населения, да и то больше тоже в общественно-государственных учреждениях. Это обычно

живущие в центре села... Вся же остальная часть греков, особенно живущая на окраинах сел и небольших деревнях — знает больше и говорит родным словом и поэтому мало активна или почти не активна в общественно-политической жизни.

В семье, на улице, на общественных праздниках, то есть в быту... господствует родной греческий язык". [Мова оригіналу збережена — Л. Я.]⁷⁹

Прямо протилежними висновкам про асиміляцію були спостереження про діяльність місцевої шкільної мережі: як загальнопоширене явище відзначалося незнання дітьми (75-90%) основ російської мови при вступі до школи, заборони вчителів спілкуватися між собою національною мовою, відставання учнів від програми. "Вчитель, який не розуміє мови учня, особливо в перших групах, потрапляє в тупик, коли він не розуміє учня, і останній — його", — такими були повсякденні умови роботи народної школи в грецькому селі. Опитування суспільної думки населення також дало цілком суперечливі результати (найбільш рельєфно вони були висловлені в доповіді по Сталінській окрузі): населення, підтримане переважною групою вчителів, вважало, що "1) грецька мова потрібна тільки в своєму селі; 2) для зв'язку з "зовнішнім світом" і для можливості продовжувати освіту потрібна російська чи українська мова (до речі, про українську мову: майже одностайне бажання населення — скоріше греконізуватися, аніж українізуватися); 3) запровадження в школі рідної мови, хоча б у перші два роки, молодь буде ще гірше знати російську мову; 4) рідною, тобто грецькою та турецько-татарською мовами, немає писемності, немає літератури і т. і."⁸⁰ В основі сумнівів та упередженого ставлення до можливості переведення школи на національні мови, як зазначалося, були не лише суто практичні розмірковування селян, їхнє прагнення забезпечити краще майбутнє для дітей, а й затвержені в свідомості громади уявлення, що народна "мужицька мова" придатна лише в повсякденному житті, "а для громадського, культурного та державного життя треба застосовувати "істинно-культурну мову" — російську — і, що побільше треба присилати до грецьких сіл російських працівників, які залучать скоріше грецьке населення до "істинно більш високої культури"⁸¹. Думка про невідповідність мови (діалекту, говірки), відносно нечисленної етнічної громади, завданням сучасного життя була притаманна усім громадам етнічних меншин УСРР, — дослідження причин й шляхів формування таких ментальних стереотипів не є метою даного дослідження. Водночас слід зауважити, що сталість цих стереотипів, неготовність етнічного селянства сприймати концепцію коренізації місцевої школи, досить широка протидія цьому заходу впродовж 20-х рр. майже в усіх етнічних громадах була найсуттєвішою перепорою грандіозних планів більшовицької влади. Поряд і надскладною

з технічної точки зору працею по переведенню школи на національні мови остання мала переорієнтувати погляд на власну мову, як мову просту, мужицьку, повсякденну, розвіяти певний ореол "парадності", вищості мови російської, яка стійко асоціювалася в народній свідомості з соціальним проривом, успішністю, культурністю, вищістю. Наважимося стверджувати, що надзавдання виведення національних мов з позиції комунікаційного інструменту у невмотивований стан "мови-творення", розширення сфери їх застосування в громадському житті, більшовики перед собою не ставили. Їхні завдання були простішими, більш прикладними — зробити комуністичні ідеали зрозумілішими й ближчими широким верствам етнічних громад. Таким чином закладалася база урізаної версії більшовицької мовної модернізації в середовищі етнічних меншин, однак і вона мала величезний історичний потенціал.

Його значущість забезпечувалася перш за все суттєвим етнокультурним багажем етнічних меншин. Так, члени згаданої вище комісії зауважували, що греки не лише зберегли значну частину творів народної творчості (пісень, казок, переказів, п'єс тощо), які відображали стародавню історію народу, а й склали нові, змальовуючи в них революційні події, голодомор 1921 р., махновщину. Пізніші за часом дослідження К. Костан засвідчили існування значного кола традиційних співців-сказителів, які водночас були народними поетами. В с. Сартана та Македонівка нею були названі Л. Хонагбей (1853-1918) — творець пісень та автобіографічної п'єси, Д. Бгадіца (1850–1906) — автор пісень та поеми "Жертвоприношення Авраама"; Х. Папуш — автор пісень про громадянську війну та революцію, окремим діячам-грекам; Фроса Зурнаджі — авторка п'ятьох пісень; В. Шабан. Існування народних поетів підтримувалося в грецькій громаді завдяки традиції народних сказителів та співців, які розважали громаду під час громадських та сімейних свят, а також — замовляння пісень за гроші, переважно з нагоди смерті осіб їхніми родичами. (Такі замовлення, зокрема, виконували Д. Бгадіца та Х. Папуш.) Це опосередковано свідчило про невичерпаність творчих можливостей народу, в середовищі якого, на жаль, чим далі сильнішими ставали асиміляційні процеси. "Многое забывается, несмотря на то, что глубокие старики ревниво хранят свои тетрадки с песнями и сказаниями, написанными нередко 50–60 лет тому назад. Только предоставление возможностей языку греков в печати может толкнуть вперед действительное развитие греческого народного творчества",⁸² — таким був справедливий висновок комісії, який підвів очікуване підґрунтя під запровадження коренізації в середовищі греко-еллінів.

Вирішення мовної проблеми (тобто виведення ромейської мови з розряду безписемних) ставало основоположним питанням не лише

політики еллінізації, а й подальшого існування приазовських греків, як самобутньої етнічної спільноти. Але, не зважаючи на всю удавану простоту, вирішення даного питання, створення писемності для українських греків, так само як і для греків СРСР, перетворилося на справжнісіньке каміння спотикання, розтягнувшись на добрих півтора десятка років.

Окремі позиції в громаді на початок досліджуваного періоду посіли мариупольські греки-городяни, в середовищі яких процеси мовної асиміляції набули значного розвитку задовго до жовтневих подій. За словами члена міської думи І. Юр'єва вони "грецькою зовсім не говорили" і "виховані на російській літературі", рідною мовою вважали російську⁸³.

Наслідком самоізоляції етнічної громади у дорадянську добу стала архаїзація мовних і етнокультурних феноменів ромеїв та урумів. Це відзначали практично всі суспільствознавці, зокрема, мовознавці та історики Ф. Теохаріді, І. Соколов, Д. Спиридонов, М. Сергієвський⁸⁴ зазначали, що такі атрибути національної культури, як архаїчні форми лексики та синтаксису (знищені в метрополіях упродовж мовної модернізації другої половини ХІХ – початку ХХ ст. ст.) збереглися в субетнічних групах і використовувалися щоденно. Те ж саме відзначали етнологи в сфері побуту, звичаїв, фольклору. Водночас період коренізації стимулював розвиток місцевої мовної традиції, яка, щоправда розвивалася доволі суперечливим шляхом. Активізація громадського життя в національних та змішаних адміністративно-територіальних одиницях спонукали греків до мовних запозичень, причому за спостереженнями Т. Чернишевої українські запозичення переважно обслуговували побутову сферу, а російські — сферу суспільно-політичного життя⁸⁵.

Етнічна меншина мала колосальний потенціал етнозбереження, викарбуваний століттями проживання в діаспорі, але він базувався на самоізоляції, консервації етнокультурних ознак і мови, штучному обмеженні змішування з оточуючим населенням. Іншою стороною такої форми етнозбереження була архаїзація, окостеніння складових культурного життя, неспроможність субетнічних груп до відтворення культури на рівні, відповідному сучасності. Компенсувати природні втрати етнічної громади був спроможний тільки регулярний культурний обмін з країною виходу.

І все ж урядові кола впродовж 20-х рр. схильні були оцінювати грецизацію як поступальний етнокультурний прогрес. Підсумовуючи участь греків у Виставці нацменшостей на ІV сесії ВУЦВК, С. Ялі зазначав: "Низка фотографій показує, як поволі нове село перемагає — росте й активність селян, їхня участь у будівництві, у революційних святах. Характерно, що поволі народні ігрища, які були невід'ємною часткою панаїрів — боротьба, кінські перегони, — тепер стають

розвагами підчас революційних свят"⁸⁶. Декілька років по тому вже колишній керівник грецької секції ЦКНМ у своїй першій та останній монографії підвів підсумки 20-х рр.: "Деякі громадські розваги почали пристосовуватися до революційних свят, потроху зовсім одриваючи їх од церкви. Крім того широка масова участь грецьких селян у таких революційних святах як жовтневі, першотравневі; низка культурних розваг — кіно, радіо і т.інш; робота сельбудів — щодалі дужче витискують рештки старого побуту і творять новий на радянському ґрунті.

Деякі національні форми лишаються й лишатимуться надалі, але заповнює їх поволі новий соціалістичний зміст. Культурна революція в грецькій селі, що її проводимо за допомогою грецької мови, вже дає свої наслідки, створюючи селян-колективістів, кооператорів, трактористів і багацько нових будівників нового соціалістичного життя"⁸⁷. Те, що наведені характеристики, м'яко кажучи, не цілком відповідали історичній правді не дивує. Досить характерним є те, що відповідного наукового аналізу змін в етнокультурній царині загалом, у структурі повсякденності етнічних громад, зокрема, нема й досі.

Характеристика наслідків культурницької діяльності більшовиків упродовж 20-х рр. є відкритою науковою проблемою. Науковці, визнаючи не зворотні втрати у галузі духовного життя населення, схильні оцінювати культурну роботу більшовиків у цілому позитивно, оскільки заперечувати величезні якісні зрушення в галузі розвитку народної освіти, мистецтва, охорони здоров'я просто не можливо. Судження щодо змістовного наповнення термінів "культурна революція", "культурний стрибок" підчас діаметрально протилежні, а пересічний нігілізм підчас заважає дослідникам неупереджено вивчати історичний досвід масштабних культурних перетворень 20–30-х рр. Сфера культурного життя, як такого, досі вивчається неструктуровано. Навіть у сучасних працях відсутні розвідки з історії духовного життя етнічних громад і трансформації їхнього побуту під впливом державних заходів. Певний зліпок масової культури і публічного життя суспільства підноситься як уособлення культурного життя громад як такого, в той час як у його структурі можна виокремити принаймні дві головні складові: більшовизовану версію уніфікованої масової культури з виразними позанаціональними ознаками і традиційну культуру етнічних громад. Боротьба цих двох складових за вплив на формування світогляду постреволюційних поколінь становила зміст культурного життя як такого.

З перших років радянської влади сутність культурних перетворень в УСРР визначала цілеспрямована руйнація усталених стереотипів культурної поведінки державними заходами. Саме вона обумовила внутрішню суперечливість і неприродність етнокультурних процесів в

середовищі етнічних громад України впродовж 20-х рр. Більшовицька доктрина культурної реконструкції позбавила всі соціальні верстви права вільного вибору культурних орієнтирів. Типи культурної поведінки не відбиралися в процесі вільного етнокультурного обміну (обумовленого сукупністю соціально-економічних, суспільно-політичних і культурних чинників), а нав'язувалися згори і моделювалися в режимі "ручного керування". Політичне обеззброєння етнічних меншин, відсутність дійсних політичних свобод у країні, не спроможність громад протистояти гаслам вульгаризованого інтернаціоналізму викликали до життя нові форми етнокультурного захисту.

Друга половина 20-х рр. стала часом суперечливого пришвидшення процесів етнокультурного розвитку, який в історичній літературі переважно визначають як "національно-культурне відродження". Не заперечуючи принципового, переважно перспективного, значення етнокультурних процесів в УСРР протягом політики коренізації, слід зауважити, що значна частка науковців, так би мовити, осучаснює і зміст названих процесів, і їхні суспільно-політичні та культурні наслідки.

До початку 30-х рр. народні традиції, в ширшому розумінні традиційний спосіб суспільної організації та культурного життя, становили сутність повсякденного існування більш як 80% населення України, як українства, так і етнічних меншин. Відчутне підвищення суспільного статусу мов етнічних меншин, на жаль, було не єдиною ознакою етнокультурного життя УСРР протягом коренізації. Незважаючи на привабливу обгортку так званого "розвитку національних культур", генеральний зміст названого етапу етнокультурного розвитку полягав у прискоренні переходу від традиційного до модернізованого суспільства, який переважно досягався антигуманними штучними заходами. Внаслідок низки соціальних і культурних реформ, а також репресивних заходів неоднорідне поліетнічне українське суспільство вже на початку 30-х рр. перебувало в стані глибокої розгубленості, кризи етнокультурних орієнтирів, що визначалися епохальними зрушеннями в базових сферах його існування. Надприродна нестабільність і бурхливість культурних та етнокультурних процесів визначалася переважно політичними чинниками, прагненням певної частки радикалів посісти перші позиції в поступі світового культурного прогресу. Тлом для низки реформаційних заходів, створення "пролетарських" літератури, мистецтва, театру тощо етнічних меншин стала щоденна боротьба з "буржуазними" аналогами останніх. У зв'язку з цим вимагає переосмислення уявлення про коренізацію, як про час максимальної реалізації економічних, політичних, національно-культурних запитів всього неросійського населення СРСР.

Впродовж 20-х рр. складові техніки ведення сільського господарства, будівництва, системи опалення будинку, зв'язку житлових і господарських будівель, одягу ще зберігали певний етнічний колорит, але тенденція переміщення характерних етнодиференціюючих ознак зі сфери матеріальної культури до сфери побутової стала досить виразною і саме вона визначила перспективи етносів в СРСР. Причини переорієнтації низки складових матеріальної культури вочевидь перебували в сфері матеріального виробництва, тісно пов'язані між собою, вони закладали основи модерного перевороту в грецькому селі. Різке скорочення обсягів землекористування привело до занепаду низки складових селянського господарства; зменшення пасовищ та зростання податків на худобу спричинило скорочення поголів'я худоби, як наслідок, скоротилося виробництво сировини для традиційних промислів; несприятливий податковий клімат щодо розвитку кустарної промисловості та розповсюдження стандартів "пролетарської моди", що ґрунтувалася на товарах фабричного виробництва, викликали занепад традиційного одягу. Запроваджуваний радянською пропагандистською машиною образ "грека-активіста" відрізнявся від "росіянина-активіста", "болгарина-активіста" хіба що антропологічними ознаками: косоворотка, кубанка, брюки-галіфе, френч, кирзові чоботи, шкіряний пояс вкупі з бадьорим виглядом і безоглядною вірою в комуністичні ідеали, став прообразом майбутньої "радянської людини". Дарма, що він мав мало спільного з реальним грецьким селянином, — саме він став основою вибудовування нової ментальності для етнічної громади. 20-ті рр. були часом, коли держава переважно агітаційно-пропагандистськими методами намагалася трансформуватися масову свідомість громади, а греки, в свою чергу, опробували моделі етнокультурного захисту, в тому числі й метод мімікрії під "радянськість". У будь-якому випадку впродовж 20-х рр. влада не домоглась вирішальних перемог у сфері повсякденного етнокультурного існування громади та переорієнтації її свідомості. Низку змін, що відбулися в цей час, можна кваліфікувати як певні сегменти, осередки новостворюваного побуту та ментальності, які, однак, не мали вирішального впливу на громаду. Основоположні зміни в традиційній матеріальній культурі в цей час відбувалися внаслідок докорінних змін у соціально-економічній царині і були інтернаціональними за своєю сутністю, вони однаковою мірою захопили усі етнічні громади й унаочнювалися в процесах уніфікації та стандартизації виробничих процесів та соціальної структури.

- ¹ Всесоюзная перепись населения 1926 года, УССР. Итоги по республике. — М., 1930. — Т. 28. — С. 3-5.
- ² Пиневиц П. Историко-этнографический очерк населения Мариупольского округа // Записки историко-филологического товариства Андрія Білецького. — К., 2006. — Вип. IV. — Кн.2.
- ³ Вісті ВУЦВК. — 1927. — 19 червня.
- ⁴ Комуніст. — 1928. — 30 листопада.
- ⁵ Ялі С. Греки в УСРР. — Харків, 1931. — С. 54.
- ⁶ ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. №15276. Шевченко Людмила. Звичаї, зв'язані з закладами будівлі. (Стаття). Копія. Машинопис. — 10 арк.; АІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Ф. 7-4/18. Шевченко В. "О преподавании родного языка в греческих школах". 1930 р. Машинопис. — 3 арк.
- ⁷ ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. №14598. Познанський А. Рецензія на збірник кабінету нацмен при етнографічній комісії ВУАН. 10.04.1931 р. К., — 1 арк.
- ⁸ Це, зокрема, написана Н. Коваленко в 1931 р. робота про традиційний національний костюм греків. 1930 р. у план видавничої діяльності Центрвидаву був включений підготований нею ж "Альбом грецьких вишиванок", який надрукований не був.
- ⁹ Експедиції студентів філологічного факультету Київського державного університету ім. Т. Шевченка на чолі з проф. А. Білецьким та Т. Чернишевою в румейських селах тривали впродовж 1952–1977 рр. Наслідки праці експедицій були підсумовані в публікаціях: Белецкий А. А. Греческие диалекты юго-восточной Украины и проблема их языка и письменности // Балканская филология. — Л., 1970. — С. 97–119.; Чернышева Т. К. Новогреческий говор сел Приморского (Урзуфа) и Ялты Первомайского района Сталинской области. — К., 1958. — 80 с; Чернышева Т. Н. Про грецький фольклор на Україні // Народна творчість та етнографія. — 1960. — №4. — С. 97-103.; Чернышева Т. Н. Тюркские элементы в социальной сфере лексики греческих говоров Донбасса // Мовознавство. — К., 1975. — №4. — С. 42-73.
- ¹⁰ Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди греків Приазов'я // Під одним небом. Фольклор етносів України. — К., 1996. — С. 69-78.
- ¹¹ Гаркавец О. Уруми Надазов'я. Історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів'я, писемні пам'ятки. — Алма-Ата, 1999.
- ¹² Греческие молитвы, заклинанья и заговоры из Большой Каракубы / Вступ. стат., перевод... Е. Чернухин. — Донецк, 2005.
- ¹³ Иванова Ю. В. Греческие этнические группы в СССР // Расы и народы. — Вып. 18. — М., 1988. — С. 18-31.; Иванова Ю. В. Особенности формирования хозяйственного комплекса многонационального района Приазовья. — М., 1981.; Будина О. Р. Жилище болгар, греков, албанцев // Материальная культура компактных этнических групп на Украине: Жилище. — М., 1979. — С. 83-150; Будина О. Р. К проблеме миграции в Россию: особенности культурно-бытовых традиций у потомков балканских мигрантов // История. Культура. Этнология. Доклады российских ученых к VII международному конгрессу по изучению Юго-Восточной Европы (Салоники, сент. 1994.) — М., 1994; Будина О. Р. Научный отчет об экспедиционной работе Приазовского отряда в 1973 г. // Итоги полевых исследований. — М., 2000. — С. 239-255.; Будина О. Р. О некоторых обычаях при строительстве жилого дома // Новое в этнографии и антропологии (Итоги полевых работ Института этнографии в 1973 г.) — М., 1975. — С. 76-83. Будина О. Р. О некоторых особенностях развития жилища греков Приазовья // Итоги полевых работ Института этнографии в 1971 г. — Ч. 2. — М., 1972. — С. 195-203.; Будина О. Р. О соотношении общих и локальных традиций: на примере балканских этнических групп на Украине и в Молдавии // СЭ. — 1984. — №2. — С. 15-27.; Будина О. Р. Развитие жилища в этнически смешанной среде (по материалам

греков Донецкой области УССР // Культурно-бытовые процессы на юге Украины. — М., 1979. — С. 92-125.; Будина О. Р. Судьбы культурных традиций материального быта в этнически неоднородной среде (на примере болгар и греков) // Всесоюз. конф. "Этнокультурные процессы в современном мире". Крат. тез. докл. и сообщ. — Элиста, 1981. — С. 95-96.; Будина О. Р. Традиции домостроительства у компактных этнических групп в иноэтничном окружении // Этнограф. обозрение (ЭО). — 1995. — №5. — С. 59-76.; Будина О. Р. Этнокультурная ситуация в Приазовье (по материалам болгарских и албанских селений начала 1970-х и 1980-х годов // Этнокультурные процессы в национально-смешанной среде. — М., 1989. — С. 78-104.; Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине (Историко-этнографический очерк). — К., Наукова думка, 1975.; Наулко В. И. Етнічний склад населення Української РСР. Статистико-картографічне дослідження. — К., 1965.

¹⁴ Пономарьова І. Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XVIII — початок ХХІ ст.). Историко-етнографічне дослідження. — К., 2006.

¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 372. — Арк. 80.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. — Спр. 40. — Арк. 43.

¹⁸ Вже 28 липня 1925 г. при Маріупольському виконкомі була організована греко-татарсько-турецька підкомісія, до якої увійшли Ялі, Ягмур, Біла, Богодиця, Папакица, Трандафілов, Пернакій, Купра, Хаджинов, Камбуров, Псалті, Пітонов, Костоманов та ін. (Наша правда.-1925.-28 июля.)

¹⁹ Зберігається в ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 100. — Арк. 14–71. Оpubлікований у праці "Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти" (К., 2000.)

²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 1819. — Арк. 88 зв.

²¹ Пиневич П. Историко-этнографический очерк населения Мариупольского округа // Записки историко-филологического товариства Андрія Білецького. — К., 2006. — Вип. IV. — Кн.2. — С. 95.

²² Там само. — С. 93.

²³ Там само. — С. 93.

²⁴ Там само. — С. 94-95.

²⁵ Там само. — С. 94.

²⁶ Історія повсякденності в її етнічному вимірі: Спогади грека-комуніста. — К., 2008. — С. 107.

²⁷ Ксенофонтова-Петренко О. Н. Семейные обряды в селе Саргана // Культурно-бытовые процессы на юге Украины. — М., 1979. — С. 181.

²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 100. — Арк. 66.

²⁹ Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1989 г. очередной сессии земского собрания 1890 г. — Мариуполь, 1890. — С. 208.

³⁰ Там само. — С. 171.

³¹ Там само. — С. 232.

³² Там само. — С. 232.

³³ Иванова Ю. В. Особенности формирования хозяйственного комплекса многонационального района Приазовья // Культурно-бытовые процессы на юге Украины. — М., 1979. — С. 77.

³⁴ Пиневич П. Историко-этнографический очерк населения Мариупольского округа // Записки историко-филологического товариства Андрія Білецького. — К., 2006. — Вип. IV. — Кн.2. — С. 95.

³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 100. — Арк. 42.

³⁶ Будина О. Р. Развитие жилища в этнически смешанной среде (по материалам греков Донецкой области УССР) // Культурно-бытовые процессы на юге Украины. — М., 1979. — С. 100.

- ³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 100. — Арк. 43.
- ³⁸ Там само.
- ³⁹ Яли. К вопросу о вырождении мариупольских греков // Наша Правда. — 1925. — 17 августа.
- ⁴⁰ Горхов Григ. Греческое село до революции и теперь. Село Старый-Керменчик. (От нашего специального корреспондента) // Наша правда. — 1927. — 24 грудня.
- ⁴¹ А. М. К работе среди греков. Не на словах, а на деле коммунистическая партия разрешает национальный вопрос. — Культурные силы должны прийти на помощь // Наша правда. — 1925. — 17 декабря.
- ⁴² ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп.1. — Спр. 100. — Арк. 78–81.
- ⁴³ Там само. — Арк. 80.
- ⁴⁴ Низовий Тарас. Наші й чужі // Наша правда. 1928. — 15 вересня.
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ Ялі С. Греки в УСРР. — Харків, 1931. — С. 85-86.
- ⁴⁷ Доволі яскраво це підтверджується спогадами І. Стріонова.
- ⁴⁸ ЦДАВО України. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 360.
- ⁴⁹ Костан К. З літературної творчості мариупольських греків (Вибрані уривки з "Грецької п'єси" Л. Хонагбея) // Східний Світ. — 1928. — №3-4. — С. 235.
- ⁵⁰ Масові громадські свята в грецьких селах, приурочені до великих церковних свят, визначних дат. Під час панаїрів відбувалися громадські обіди, національні ігри (боротьба, перегони), виконувалися національні пісні, сказання тощо. Незважаючи на постійну критику і завуальоване переслідування, панаїри проводилися греками і надалі, щоправда в дещо зміненому вигляді. Так, найчастіше вони приурочувалися до ухвалення урядом радянських свят.
- ⁵¹ Ленський М. На "Панаїрі" // Наша правда. — 1927. — 8 червня.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ С. Панаїр (село Ялта) // Наша правда. — 1926. — 6 червня.
- ⁵⁴ С. Я. Грецький відділ виставки нацменшостей на IV сесії ВУЦВК // Краєзнавство. — 1928. — № 6-10. — С. 76.; Шевченко В. И. Потомки Ясона и Одиссея (к открытию греческого отдела в местном музее Краеведения) // Приазовский пролетарий. — 1927. — 10 августа.
- ⁵⁵ С. Панаїр (село Ялта) // Наша правда. — 1926. — 6 червня.
- ⁵⁶ Фенотов П. Как мы выросли за 10 лет. Село Новая–Каракуба, Ст.-Керменчицкого района // Наша правда. — 1927. — 19 жовтня.
- ⁵⁷ Фундука Д., Нестеров Н. Комсомольский вечер на селі. С. Ялта // Наша правда. — 1927. — 5 лютого.
- ⁵⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2496. — Арк. 17.
- ⁵⁹ Каган Н. "Протягніть нашу молодь" (З життя Старо-Керменчицької молоді та комсомолу) // Наша правда. — 1928. — 2 червня.
- ⁶⁰ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 463. — Арк. 28.
- ⁶¹ Каган Н. "Протягніть нашу молодь" (З життя Старо-Керменчицької молоді та комсомолу) // Наша правда. — 1928. — 2 червня.
- ⁶² Там само.
- ⁶³ Ялі С. Греки в УСРР. — Харків, 1931. — С. 79-80.
- ⁶⁴ Кармакова М. Работа среди женщин. (Ялтинский район) // Наша правда. — 1926. — 10 марта.
- ⁶⁵ Так, приміром в 1925 р. серед списку 21 кандидата у члени ВУЦВК XI скликання фігурує прізвище Шаганової М. О., яка на той час очолювала Сельзаробітком. — Див.: ЦДАВО України. —

Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 18. — Вона тоді була єдиним представником грецької меншини у ВУЦВК.

⁶⁶ Степняк Мих. Сарганські вражіння // Наша правда. — 1928. — 31 жовтня.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Якубова Л. Етнічні меншини УСРР на етапі етнокультурної модернізації // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. — Вип. 11. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — С. 7.

⁶⁹ ЦДАВО України. Ф. 413. оп.1. — Спр. 542. — Арк. 24.

⁷⁰ Скажімо, про албанців відзначалося: "...За собою не доглядають, бо і не знають, що це потрібно". (Архів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Т. Рильського, Ф. 7-3/17. — Арк. 10.)

⁷¹ Доктор Г. Смертность от туберкулеза в г. Мариуполе. (По данным окружного тубдиспансера) // На борьбу с туберкулезом! (Однодневная газета Окркомитета по проведению тубтрехдневника). — Мариуполь, 1927.

⁷² Р-й. Что дал прошлогодний (1926 г.) тубтрехдневник? // На борьбу с туберкулезом (Однодневная газета Санпросвета Окргздрава и Тубдиспансера Сталинского округа). — Сталино, 1927.

⁷³ Врач Ал. Сухарев. Кое-что из греческого быта // Наша правда. — 1925. — 31 декабря.

⁷⁴ Н. Медобслуговування грецького населення // Наша правда. — 1929. — 30 листопада.

⁷⁵ Пиневич П. Историко-этнографический очерк населения Мариупольского округа // Записки историко-филологического товариства Андрія Білецького. — К., 2006. — Вип. IV. — Кн. 2. — С. 96.

⁷⁶ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 100. — Арк. 36.

⁷⁷ Там само. — Арк. 33.

⁷⁸ Там само. — Арк. 32.

⁷⁹ Там само. — Арк. 35.

⁸⁰ Там само. — Арк. 64.

⁸¹ Там само. — Арк. 65.

⁸² Там само. — Арк. 38.

⁸³ Журналы очередных и чрезвычайных заседаний мариупольской Городской Думы за 1908 г. — Мариуполь, 1909. — С. 282-283.

⁸⁴ Теохаріді Т. Ю. Грецька військова колонізація на півдні України наприкінці ХVІІІ та початку ХІХ століття (Поселення під м. Одесою) // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській Академії Наук. — Одеса, 1930. — Ч. 4-5. — С. 9-38.; Соколов И. И. О языке греков Мариупольского и Сталинского округов // Язык и литература. — Л., 1930. — Т. VI. — С. 124-167.; Д. Спірідонов. Историчний інтерес вивчення говірок маріупільських греків (Доповідь на II Українському Сходознавчому З'їздові) // Східний Світ. — 1930. — №12 (3). — С. 171-181.; Сергиевский М. В. Мариупольские греческие говоры: опыт краткой характеристики // Известия АН СССР. Отделение общественных наук. — 1934. — №7. — С. 533-587.

⁸⁵ Чернышева Т. К. Новогреческий говор сел Приморського (Урзуфа) и Ялты Первомайського района Сталинской области. — К., 1958.

⁸⁶ Ялі С. Грецький Відділ виставки нацменшостей на IV сесії ВУЦВК // Краєзнавство. — 1928. — № 6-10. — С. 76.

⁸⁷ Ялі С. Греки в УСРР. — Харків, 1931. — С. 175-176.